

HET LEVEN MOET DOORGAAN

De joden in Antwerpen na de bevrijding (1944-1945)

VEERLE VANDEN DAELEN *

OP HET EINDE VAN DE OORLOG VERKLAARDE DE DUITSE BEZETTER ANTWERPEN ‘JUDENREIN’. HISTORICUS LIEVEN SAERENS WEES IN ZIJN STUDIE *VREEMDELINGEN IN EEN WERELDSTAD* OP HET ALGEMENE ANTISEMITISCHE KLIMAAT DAT REEDS IN DE JAREN 1930 IN ANTWERPEN DE KOP OPSTAK. MEER NOG DAN IN ANDERE BELGISCHE STEDEN WERD TIJDENS DE BEZETTING DE JOODSE BEVOLKING IN ANTWERPEN SLACHTOFFER VAN DE JODENVERVOLGING EN JODENUITROEIING, MEDE DOOR DE LAKSE HOUDING VAN DE LOKALE OVERHEDEN. DESONDANKS KWAM AL IN HET EERSTE JAAR NA DE BEVRIJDING HET JOODS LEVEN IN DE SCHELDESTAD OPNIEUW OP GANG. IN DEZE BIJDRAGE STAAN DE AFHANDELING VAN DE PRAKTISCHE EN JURIDISCHE GEVOLGEN VAN DE OORLOG EN DE PRILLE HEROPBOUW VAN JOODS LEVEN IN HET ONMIDDELIJK NA oorlogse ANTWERPEN CENTRAAL.

I. Inleiding

Schrijven over ‘de heropbouw van de joodse gemeenschap in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog’ verdient enige nuancering. Vooreerst was de meerderheid van de vooroorlogse joodse bevolking van Antwerpen slachtoffer van de judeocide geworden en bestond een groot deel van de naoorlogse Antwerpse joodse bevolking uit nieuwkomers. Bepaalde structuren werden heropgericht, maar andere waren dan weer nieuw. In die zin is het niet evident om van ‘heropbouw’ te spreken. Achter de oppervlakkige structurele continuïteit ging een veel complexere realiteit schuil. Ook de term ‘de joodse gemeenschap’ is problematisch. Dé joodse gemeenschap bestaat niet. Binnen de joodse gemeenschap doorkruisen verschillende tegenstellingen elkaar : religieus, niet-religieus en a-religieus, zionistisch, anti-zionistisch en a-zionistisch, links-georiënteerd en rechts-georiënteerd.

Over de joodse gemeenschap in Antwerpen werd tot dusver geen grondig historisch onderzoek verricht. Wat primaire literatuur betreft, kunnen we enkel te rade gaan bij de eerder heemkundige werken van Ephraïm Schmidt en Sylvain Brachfeld. Lieven Saerens concentreerde zich in zijn proefschrift op de houding van niet-joods Antwerpen ten aanzien van de joodse gemeenschap. Zijn doelstelling was niet om een geschiedenis van de joodse gemeenschap in Antwerpen te schrijven. In ons onderzoek vertrekken we daarentegen ‘van binnenuit’, vanuit de ervaringen van joden in Antwerpen. De vragen die we ons hierbij stellen, komen alle op éénzelfde kernidee terug : hoe uitte joodse identiteit, joods-zijn zich in het onmiddellijk naoorlogse Antwerpen ?

Tijdens het interbellum was de joodse bevolking in Antwerpen sterk gegroeid. Antwerpen telde de grootste joodse gemeenschap in België, gevolgd door Brussel. Talrijke migranten uit Oost-Europa en Duitsland zochten in de havenstad hun toevlucht, vaak in de hoop om van daaruit verder te kunnen migreren naar Amerika. Globaal gezien was het merendeel van de Antwerpse joden uit Nederland en Galicië afkomstig. In de metropool

kwam een bloeiend joods cultureel en politiek leven op gang, met een sterk zionistisch accent. Wat het zionisme betrof, had België een voortrekkersrol in West-Europa en Antwerpen was daarvan duidelijk de speerpunt. *Mizrachi*, de religieuze zionisten, en *Poale Zion*, de socialistische zionisten, waren in Antwerpen sterk vertegenwoordigd. Verder waren er een goed uitgebouwde afdeling van de othodoxe *Agudath Israel* en een sterke linkse, door de communisten beïnvloede beweging. De *Agudath Israel* was toen nog uitgesproken anti-zionistisch. Ze meende dat de joodse staat enkel door de Messias kon worden ingesteld. Alhoewel de *Agudath Israel* sterk stond en Antwerpen ook enkele chassidische groepen kende, zoals de *Belzer* en *Satmar*, waren, in tegenstelling tot nu, de streng orthodoxe joden nog niet zo dominant aanwezig. Karakteristiek voor de joodse gemeenschap van toen was haar rol in de diamantsector ¹.

Toen de Duitse bezetter Antwerpen verliet, was de metropool ‘*Judenrein*’. Officieel was er geen joods leven meer in de stad. De joodse verenigingen waren op Duits bevel ontbonden en de gebedshuizen waren gesloten. Van 13.779 in maart 1942 in Antwerpen door de Vereeniging van Joden in België / *Association des Juifs en Belgique* – een door de Duitsers opgerichte organisatie – geregistreeerde joden werden er 9.009 vanuit de Mechelse Dossinkazerne op transport naar Auschwitz gezet. 65 % werd dus het slachtoffer van de *Endlösung*. Als we kijken naar de andere steden in België met een (relatief) grote joodse bevolking, stellen we vast dat uit Groot-Luik, Groot-Brussel en Groot-Charleroi respectievelijk 35 %, 37 % en 38 % van de door de Vereeniging van Joden in België geregistreeerde joden weggevoerd werden. Verhoudingsgewijs werd de Antwerpse joodse bevolking dus bijzonder zwaar getroffen ².

De joodse bevolking in België liet zich echter niet als schapen naar de slachtbank leiden. Omstreeks juli 1942 besloten enkele joden van ‘extreem-linkse’ signatuur een hulpcomité op te richten. Van meet af aan opteerde men voor een pluriform karakter en er werden zowel joden als niet-joden bij betrokken. Het comité werd geïncorporeerd in het Onafhankelijkheidsfront (OF) en ging in de eerste helft van september 1942 definitief van start. De officiële naam was Joodsch Verdedigingscomiteit (JVC) / *Comité de Défense des Juifs* (CDJ). Het JVC was het best georganiseerd in Brussel en Charleroi. In Antwerpen zou het slechts laat van de grond komen. Pas einde 1943 was er werkelijk sprake van een aparte Antwerpse JVC-afdeling. De kern werd gevormd door drie joodse

1 RUDI VAN DOORSLAER, *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België, 1925-1940*, Antwerpen, 1995.

2 LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, 2000, p. 647-648, 745; ID., “Dossier Brussel en de joodse kwestie. Inleiding”, in *BEG*, nr. 12, 2003, p. 131. Van de 25.124 joden die vanuit België werden gedeporteerd, kwamen er 24.906 in Auschwitz terecht. De rest werd naar Buchenwald, Ravensbrück en Vittel gevoerd. Daarnaast werden er ook 5.034 Belgische joden via Frankrijk (Drancy) gedeporteerd. Het ging hoofdzakelijk om joden die bij de Duitse inval in mei 1940 naar Frankrijk waren gevlucht, of om joden die in mei 1940 als ‘verdachten’ naar Frankrijk waren gevoerd (MAXIME STEINBERG, *L'étoile et le fusil*. dl. 3, band 2 : *La traque des Juifs. 1942-1944*, Bruxelles, 1986, p. 259).

JODEN IN BELGIE / JUIFS EN BELGIQUE

Joden in Antwerpen na de bevrijding

- Op 14 april 1941 werd de synagoge aan de Van den Nestlei vernield.
(Foto Joods Museum van België)

verzetsgroepen die reeds voordien in Antwerpen actief waren, respectievelijk onder leiding van Abraham Manaster, Josef Sterngold en Leopold Flam. De benaming van het Antwerpse JVC evolueerde naar Comité ter Verdediging van de Joden en werd na de bevrijding Comité ter Verdediging van de Joodsche Belangen (CVJB).

Op 4 september 1944 bevrijdden de geallieerde legers Antwerpen. De periode onmiddellijk erna was uiterst chaotisch. Antwerpen werd het slachtoffer van massale Duitse bombardementen. Van 13 oktober 1944 tot 29 maart 1945 lag de stad haast dagelijks onder vuur. De V-bommen maakten duizenden slachtoffers³ en zorgden voor zware materiële schade. Ongeveer 20.000 huizen werden volledig vernield, of dermate beschadigd dat ze onbewoonbaar waren. Nog eens 40.000 huizen liepen lichtere schade op. Daarnaast bleef er een tekort aan voedsel⁴. Het dagelijks rantsoen bedroeg nog geen 1.500 calorieën, terwijl de bevolking reeds 4 jaar onvoldoende te eten had gehad. De geallieerden trachtten zo veel mogelijk hulp te bieden, mede uit bezorgdheid dat het voedseltekort vijandige gevoelens zou opwekken tegen zowel de Belgische regering als de Verenigde Staten en de geallieerde legers in het algemeen⁵.

In heel deze chaos kwamen joden terug naar België. De Raad van Joodse Verenigingen in België / *Conseil des Associations juives de Belgique* schatte dat er bij de bevrijding ongeveer 18.000 joden in België waren⁶. Een rapport van 10 november 1944⁷ maakt gewag van 19 à 21.000 joden, waaronder ongeveer 8.000 van Poolse nationaliteit, 6.000 van Duitse of Oostenrijkse nationaliteit, 2 à 3.000 van Belgische nationaliteit en 3 à 4.000 van een andere nationaliteit of statenloos. Eind 1945 waren er circa 30.000 joden in België. Ongeveer 8.000 joden waren uit Frankrijk, Zwitserland of Engeland gerepatrieerd, 1.823 kwamen terug uit de kampen en 2.300 anderen waren ‘*displaced persons*’, kampoverlevenden die nooit voordien in België hadden gewoond. De resterende 18.000 hadden clandestien de oorlog overleefd in België. In het totaal vormde de joodse gemeenschap nog geen half procent van de totale bevolking van België⁸.

3 Sommige bronnen vermelden 2.300 doden of vermisten. Camille Huysmans had het in zijn speech bij de inhuldiging van een herdenkingsplakkaat van de bombardementen op 5 februari 1946 over 3.000 burger-slachtoffers en 3.000 militairen. Daarnaast waren er meer dan 6.000 gewonden.

4 United States National Archives (Washington), Record Group 84, Belgische ambassade, Memorandum for the United States Government, 23.1.1945.

5 United States National Archives (Washington), Record Group 84, American Consulate General, Antwerp, aan Secretary of State, Washington, Presentation of a Plaque to the City of Antwerp by Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Forces, 12.2.1946.

6 American Jewish Archives, World Jewish Congress-files (verder afgekort : AJA, WJC-files), C19/12, Belgium, 1945-1946, Note sur la situation de la population juive en Belgique.

7 United States National Archives (Washington), Record Group 331, SHAEF-files Belgium, Memorandum : Situation of Jews in Belgium, 10.11.1944.

8 AJA, WJC-files, C19/12, Belgium, 1945-1946, Note sur la situation de la population juive en Belgique.

In Antwerpen zelf waren enkele maanden na de bevrijding ongeveer 1.200 joden. Dat aantal steeg in de loop van 1945 tot een 2.000-tal. Zoals gezegd telde Antwerpen vóór de oorlog de grootste joodse gemeenschap in België. Nu kwam Brussel op de eerste plaats, met ongeveer 12.000 joden. Deze verschuiving had veel te maken met de gebeurtenissen tijdens de bezetting. Antwerpen kende zoals vermeld een veel hoger deportatiecijfer dan Brussel. Hier grepen al in augustus 1942 jodenrazzia's plaats en waren in juni van dat jaar de eerste konvooien met 'Atlantikwall-joden'⁹ vertrokken. Mede daardoor besliste een groot aantal Antwerpse joden een onderduikadres buiten Antwerpen te zoeken, hoofdzakelijk in Brussel en Wallonië. Veel voormalige Antwerpse joden bleven ook na de bevrijding in de hoofdstad wonen, sommigen tijdelijk, anderen permanent. Ook de nieuwkomers kozen in het eerste jaar na de bevrijding eerder voor Brussel dan voor het door bombardementen geteisterde Antwerpen.

In de onmiddellijke naoorlog werd Brussel dé spil van de joodse sociale hulp. Enerzijds kon er, net zoals in Antwerpen, worden voortgebouwd op de structuur van het joods verzet, het Joodsch Verdedigingscomité, waaruit op 11 oktober 1944 de joodse sociale hulporganisatie *Aide aux Israélites victimes de la Guerre* (AIVG) zou ontstaan¹⁰. Anderzijds waren in Brussel, in tegenstelling tot Antwerpen, gedurende de hele oorlog joodse organisaties blijven functioneren. Bij de bevrijding waren in Brussel de structuren van de Vereniging van Joden in België / *Association des Juifs en Belgique* nog aanwezig. Ook de synagoge was nog open en er woonden nog ongeveer 4.000 joden legaal in de stad. Daarnaast centraliseerden internationale joodse hulporganisaties hun hulp in de hoofdstad en werden ook de repatrianten uit de kampen naar Brussel gebracht. Degenen die als ondergedokenen de oorlog hadden overleefd, werden er opgevangen door het *Oeuvre centrale israélite de Secours* (OCIS).

In Brussel kon men bij de bevrijding dus verderwerken binnen de bestaande en nog steeds actieve structuren. In Antwerpen daarentegen moest men werkelijk vanaf nul beginnen. Dat neemt niet weg dat er ook in Antwerpen al snel joden actief waren. Vooreerst was er een kern van ondergedoken joden die nu uit hun schuilplaatsen tevoorschijn konden komen. Daarnaast kon het Comité ter Verdediging van de Joodsche Belangen (CVJB), zoals vermeld de Antwerpse afdeling van het Joodsch Verdedigingscomité (JVC), nu openlijk op het voorplan treden¹¹. Onmiddellijk trachtte het een centraal verzamelpunt en opvangcentrum op te richten¹².

De situatie van de joden was schrijnend. In Antwerpen – maar ook in Brussel – waren er veel te weinig middelen en mensen om de zwaar getekende joodse teruggekeerden en

9 Vanaf juni 1942 waren joodse mannen verplicht tewerkgesteld in Frankrijk, waar ze voor de Organisation Todt aan de Atlantikwall werkten.

10 In maart 1961 veranderde de organisatie opnieuw haar naam, ditmaal in *Service Social Juif*, een benaming die tot op vandaag in gebruik is.

11 LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 695-711.

12 *Volksgezondheid*, 8.9.1944 en 23-24.9.1944.

de nieuwe golf van vluchtelingen op te vangen. Het was moeilijk om voor ieder van hen in de materiële basisbehoeften – onderdak, voedsel en kleding – te voorzien. Bovendien waren deze slachtoffers psychisch totaal in de war : onzekerheid over het lot van familie en vrienden, de trauma's van de kampen en het onderduiken, schuldgevoelens over het overleven. Hier was veel meer nodig dan eten en drinken. Getuigen die België tijdens het bevrijdingsjaar bezochten, beschreven deerniswekkende toestanden.

De afwikkeling van alle praktische problemen tijdens de eerste maanden na de terugkeer hadden op het eerste gezicht niets te maken met de opbouw van joods leven in Antwerpen, maar dat is slechts schijn. Door de Duitse uitzonderingsmaatregelen tijdens de bezetting waren de teruggekomen joden ook na de bevrijding genoodzaakt om zich als jood kenbaar te maken en oplossingen te zoeken voor de gevolgen van de Duitse politiek. Dat was zowel het geval voor wie voor een bewust joods leven koos als voor diegenen die zich na de oorlog niet als joods affineerden. Toch zien we dat in deze chaotische periode ook werkelijk joods leven gereorganiseerd werd, zowel op sociaal als religieus vlak. Vele praktische *ad hoc* beslissingen van het eerste naoorlogse jaar hadden invloed op de verdere uitbouw van joods leven in Antwerpen.

Eerst geven we een schets van de toestand van de teruggekeerde slachtoffers, de praktische problemen waar ze voor stonden en – heel kort – hun economische (re-)integratie. Vervolgens gaan we in op bewuste uitingen van joods-zijn en de heropbouw van joods leven in Antwerpen : de joodse sociale opvang, de joodse gemeente, het verenigingsleven, de kinderkwestie en het onderwijs. Wijzen wij er eveneens op dat de chaos en problemen in de naoorlogse periode even reëel waren in de buurlanden Nederland en Frankrijk. Ook de interne reorganisatie van het joodse leven kende er de niet vanzelfsprekende centraliserende tendens waarover we het verder zullen hebben. Het belang van de 'generatie van de toekomst', van de kinderen, werd in beide buurlanden eveneens heel sterk aanvoeld. Vooral in Nederland is over de joodse terugkeer reeds veel onderzoek verricht. Daaruit blijkt enerzijds dat het trauma over de ontvangst en behandeling door de Nederlandse overheid, die een al te groot formalisme verweten werd, heel groot was en anderzijds dat het antisemitisme ook na de bevrijding nog springlevend was ¹³. In het nu volgende komen we af en toe nog eens op Frankrijk en Nederland terug.

II. Terugkeer en ontvangst in Antwerpen

Onder de joden die naar Antwerpen (terug-)kwamen, kunnen we drie groepen onderscheiden. Een eerste groep waren diegenen die de oorlog in de clandestiniteit

13 MICHAL CITROEN, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik*, Utrecht, 1999; DIENKE HONDIUS, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*, 's Gravenhage, 1990. Voor Frankrijk verwijzen we onder meer naar ESTHER BENBASSA, *Histoire des Juifs en France*, Paris, 1997.

in België overleefd hadden. Na de bevrijding kwamen ze uit hun schuilplaatsen tevoorschijn. Een tweede groep waren de overlevenden van de kampen die vanaf april 1945 arriveerden. Een derde groep betrof joden die terugkeerden uit hun buitenlandse toevluchtsoorden, zoals de Verenigde Staten, Cuba, Groot-Brittannië en Zwitserland. Hun terugkeer was heel heterogeen en bijgevolg is het moeilijk deze laatste groep in kaart te brengen.

In Antwerpen hadden de joodse ondergedokenen tot op het laatste ogenblik gevaar gelopen, mede door het virulent antisemitisme onder de lokale collaborateurs. Zo getuigde na de bevrijding Simon B. over de arrestatie van zijn bejaarde ouders op 31 augustus 1944¹⁴. Zij werden door vier Vlaamse SS'ers, een lid van de VNV-militie de Zwarte Brigade en een Duitser weggehaald en naar het hoofdkwartier van de SS-Vlaanderen in de Quellinstraat 37 gevoerd. Op 3 september, na drie dagen zonder eten te zijn opgesloten, werden zij naar de Kruisschans gebracht. De vader werd er doodgeschoten, de moeder zwaar gewond. Eén dag later werd Antwerpen bevrijd.

Ook onder het leger van de geallieerden bevonden zich Antwerpse joden. De Antwerpse socialistische krant *Volksgazet* schetste op 7 september 1944 een tragisch relaas onder de titel : “Een Belgisch Soldaat komt thuis – Hij vindt zijne joodsche ouders niet”. De soldaat in kwestie was onmiddellijk naar het huis van zijn ouders gesnel : “Vier jaar lang had hij in zijn verbeelding de huiskamer gezien, de keuken, zijn slaapkamer. Toen hij voor de woonst verscheen, was zij gesloten. Op zijn bellen kwam niemand openen. Buren snelden buiten en herkenden hem. Hun begroeting was hartelijk, maar hun gelaat ernstig : zij moesten hem mededeelen dat zijn ouders waren weggevoerd, dat de meubelen waren weggehaald. Een soldaat kwam thuis. Zal hij zijn ouders weerzien ?”¹⁵.

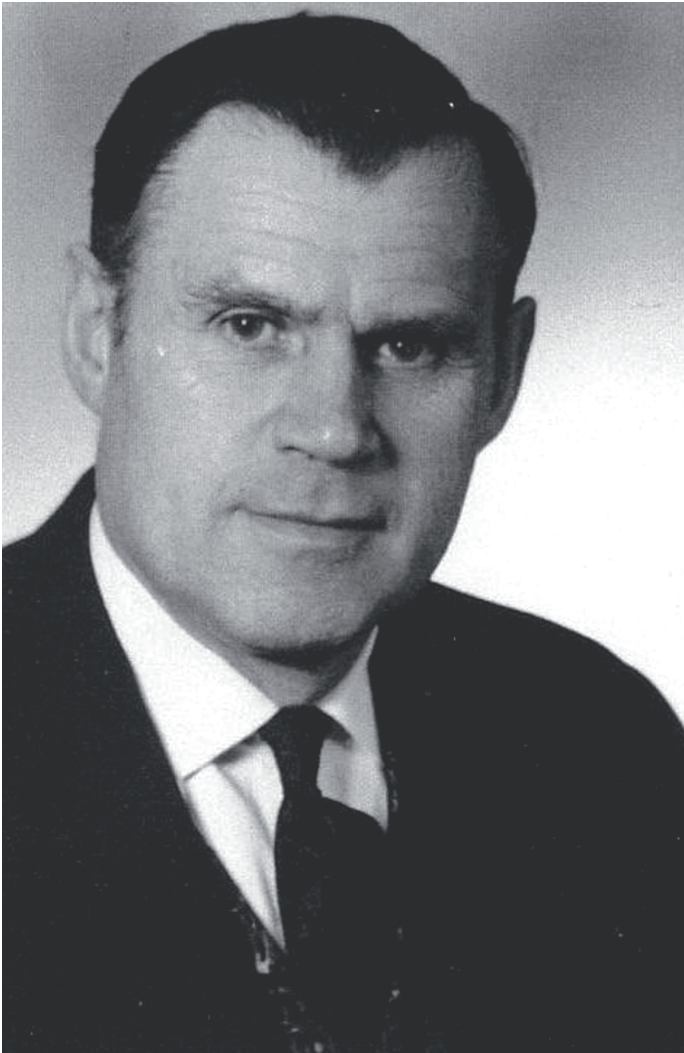
Na de bevrijding werden de joodse teruggekeerden dus opgevangen door het Comité ter Verdediging van de Joodsche Belangen (CVJB). Tot de CVJB-leden van het eerste uur behoorden twee boegbeelden van het joods verzet in Antwerpen, Abraham Manaster en Josef Sterngold, evenals de Antwerpse voorvechter van de *Poale Zion*, Chaïm Zajdmann. Andere leden waren M. Schwerner, J. Turksma (secretaris), Kesselmann en de gewezen socialistische oorlogsschepen Adolf Molter, zelf van niet-joodse afkomst. Schwerner werd de eerste voorzitter. Aangezien hij reeds op gevorderde leeftijd was, was het in feite de vice-voorzitter, Sterngold, die de algemene leiding waarnam. De CVJB-ploeg werd versterkt met de voorzitter van Machsike-Hadass Siegfried Ratzersdorfer, de geneesheer Georges Brandes, de zionistische militant Josua Horowitz, W. Steinfeld, Spingarn, Konarski, Wiederkehr, en Seifter¹⁶.

14 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 6de wijk, MA 28 156/2669.

15 *Volksgazet*, 7.9.1944, p. 2.

16 JOZEF STERNGOLD, *Geleefd en Beleefd*, Antwerpen, 1997 (niet gepubliceerde memoires), p. 43.

Reeds op 12 september 1944 liet het CVJB volgende mededeling in de *Volksgazet* publiceren : “Aan de Joodsche Bevolking! Na vele maanden van de brutaalste vervolgingen, waarbij het bruine en zwarte gespuis alles in het werk zette om ons moreel en lichamelijk te vernietigen, kunnen we nu eindelijk ons bestaan zelf ‘verraden’. Het comité dat tot nu toe in het geheim met u in contact was, zal voorloopig voort blijven bestaan. De sociale hulp die u tot nu toe is verleend geworden, blijven we u

- Jozef Sterngold had de leiding over een van de drie Antwerpse verzetsgroepen die samen het lokale Comité ter Verdediging van de Joden vormden.
(Foto mevrouw Sterngold)

Joden in Antwerpen na de bevrijding

uitdeelen”¹⁷. Het CVJB informeerde onmiddellijk naar een beschikbaar gebouw voor de inrichting van een opvangscentrum. De gebouwen van de vooroorlogse joodse weldadigheidsorganisatie Centraal Beheer voor Joodsche Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon (De Centrale) waren voorlopig niet beschikbaar, omdat zij ingenomen waren door de geallieerden. Een onderkomen werd gevonden in het schoolgebouw van de Tachkemoni in de Lange Leemstraat. Het CVJB bracht er een econoomaat, een dienst statistiek, een keuken, een juridische afdeling en een administratieve afdeling onder. Tevens werd er voor medische hulp gezorgd.

Nog voor einde 1944 kwam de bekende Antwerpse diamantair Romi Goldmuntz naar Antwerpen om er de situatie te peilen. Een verslag over zijn indrukken werd door het *Belgian Jewish Committee* in Groot-Brittannië aan het *Belgian Jewish Representative Committee* in de Verenigde Staten gestuurd: “*On his arrival he immediately got in touch with the Jewish Defense Committee there; the Antwerp Committee address is : 313, Lange Leemstraat, where the Jewish School used to be [de Tachkemoni], and a large number of Jews are glad to sleep on the straw provided for that purpose there. [...] The members of the Antwerp Committee are not known to him personally. They are working hard and well and he is very satisfied with this organization. It is heartbreaking to see our friends there and one can still see the fear in their faces after years of hiding and hardship. They all look old and decrepit and are completely demoralized; middle-aged women look like old women of 80; in fact they are ‘levende leiken’ [sic]*”¹⁸.

Zowel het *Belgian Jewish Committee* (BJC) als het *Belgian Jewish Representative Committee* (BJRC) verenigden uit België afkomstige joden in hun ballingsoord. Het BJC was tijdens de oorlog in Londen opgericht en had onder andere de Antwerpse diamantairs Herman Schamisso en Romi Goldmuntz als leden¹⁹. Het BJRC ontstond in New York en stond onder leiding van de advocaat Leon Kubowitzki, gewezen Antwerpenaar, socialist, zionist en vriend van de Antwerpse burgemeester Camille Huysmans. Antwerpen was in het comité bijzonder sterk vertegenwoordigd, met in 1942 17 van de 26 leden. Het betrof bekende namen uit het Antwerps joods establishment, waaronder verscheidene prominente zionisten en vertegenwoordigers van de orthodoxe Shomre Hadass²⁰.

17 “Mededeelingen – Aan de Joodsche Bevolking !”, in *Volksgazet*, 12.9.1944, p. 2.

18 AJA, WJC-files, *Belgian Jewish Committee* (Londen) aan *Belgian Jewish Representative Committee* (New York), 20.12.1944.

19 De overige leden waren de advocaat Jaak Nutkewitz, M. Fischer, P. Moed, S. Obstfeld, J. Richtiger, E. Rubinstein en O. Strassberg. Kopel Spira was als lid van de Agudath Israel bij aanvang aangesloten, maar nam ontslag omdat hij tegen een samengaan met het World Jewish Congress (WJC) was (AJA, WJC-files, H 56/16, Belgium, 1944).

20 In 1942 waren volgende uit Antwerpen afkomstige joden lid van het BJRC: David Siva (beheerder Synagoge van Portugese ritus), Otto Ullmann (beheerder Machsike Hadass), Samuel Brot (opperrabbijn Israëlitische Gemeente Shomre Hadass), Joseph De Lange (voorzitter Shomre Hadass, lid van het Centraal Israëlitisch Consistorie van België), Mendel Haber (penningmeester Shomre Hadass, ondervoorzitter van het Centraal

Het BJRC was lid van het *World Jewish Congress* (WJC), in 1936 te Genève opgericht als een internationale overkoepelende organisatie met als doel wereldwijd de joodse belangen te behartigen. Het WJC was op zijn beurt een opvolger van het *Comité des Délégations juives*, gesticht in 1919 tijdens de vredesconferentie in Versailles. De concrete aanleiding voor het ontstaan van het WJC was de jodenvervolging in nazi- Duitsland. Eén van de centrale figuren was toen reeds Leon Kubowitzki. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verhuisde de executieve van het WJC van Europa naar de Verenigde Staten (New York). Tijdens de oorlog zorgde het WJC voor hulp- en reddingsacties. Veel aandacht werd besteed aan de wettelijke en juridische problemen waarmee joden in diverse landen werden geconfronteerd. Reeds tijdens de oorlog was het WJC informatie aan het inzamelen en contacten aan het leggen met de verschillende regeringen. Na de oorlog spitste het WJC zijn actie onder meer toe op de vervolging van nazi-oorlogsmisdadigers, de *Wiedergutmachung* en de verdediging van de rechten van minderheden. Het WJC werd nu ook in België actief²¹. Dat hoeft niet te verbazen, aangezien Kubowitzki, als secretaris-generaal van het WJC en voorzitter van het Belgian Jewish Representative Committee, ideaal geplaatst was om de Belgische problematiek op de agenda te zetten²².

Via de ambassadeur van België in New York trachtte Leon Kubowitzki in oktober 1944 de Belgische socialistische minister van Buitenlandse Zaken Paul-Henri Spaak te te overtuigen van de nood aan speciale maatregelen voor de joodse slachtoffers: “*Nous savons bien que le Gouvernement est décidé à accorder à tous les habitants du pays un traitement égal et équitable. Vous devez cependant comprendre, Monsieur l’Ambassadeur, que les juifs, que la libération du pays vient de rendre à la vie normale, ont traversé deux*

Beheer voor Joodsche Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon, voorzitter Agudath-Zion), Marcel Ginsburg (lid beheerraad Shomre Hadass, ondervoorzitter van de *Caisse israélite de Secours*), Harry Torczyner (raad Shomre Hadass), S. Pitzele (beheerder Shomre Hadass), Nico Gunzburg (voorzitter van het Centraal Beheer voor Joodsche Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon, hoogleraar rechten aan de Universiteit Gent), Charles Wolf (penningmeester van het Centraal Beheer voor Joodsche Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon, het Antwerpsch Komiteit voor Joodsche Vluchtelingen en *Agudath-Zion*), Numa Torczyner (voorzitter van de Zionistische Federatie van België, lid van het actiecomité van de *World Zionist Organization*, lid van het Centraal Israëlitisch Consistorie van België, voorzitter van het Antwerpsch Komiteit voor Joodsche Vluchtelingen), Dr. Joseph Proujansky (ondervoorzitter van de Zionistische Federatie en voorzitter van Maccabi Antwerpen), Nathan Lindenbaum (beheerder Mizrahi), Charles Gutwirth (ondervoorzitter Keren Hajessod Antwerpen), I. Araten (voorzitter *Caisse israélite Anvers*), mevr. J. Fink (ondervoorzitter Joodsche Vrouwenraad Antwerpen), Isidore Lipschutz (voorzitter van het Syndicaat der Belgische Diamantnijverheid te Antwerpen en het Verbond voor Economisch Verweer Antwerpen (VEVA), een anti-nazi boycott organisatie). In 1946 maakten ook Arthur Landau, J. Tieberg, Jack Speyer, Ch. Finkelstein, E. Ratzerdorfer, Henri Untermans en L. Goldmuntz deel uit van het BJRC, intussen omgedoopt tot *Relief for Belgian Jews* (AJA, WJC-files, D95/2, ‘Belgian Jewish Representative Committee’).

21 JULIUS H. SCHOEPS (ed.), *Neues Lexicon des Judentums*, Gütersloh, 2000, p. 881; Archief Centraal Israëlitisch Consistorie van België, 3.4.232; MICHAËL CITROËN, *U wordt door niemand verwacht...*, p. 198.

22 “Léon Kubowitzki (Aryeh Kubovy)”, in JEAN-PHILIPPE SCHREIBER, *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique. Figures du judaïsme belge XIXe – XXe siècles*, Bruxelles, 2002, p. 204-205.

*années de privations indicibles. Ils ont été dépouillés de tout, même de leurs vêtements et de leur linge, ils ont été privés d'air et de lumière, leur alimentation était hasardeuse et insuffisante. Ils ont besoin de soins particuliers pour survivre*²³. De joodse gemeenschap van België stond echter te zwak, waardoor politici weinig of geen rekening met haar hielden. Nog in november 1946 kloeg de Raad van Joodse Verenigingen in België / *Conseil des Associations juives de Belgique* erover dat de Belgische wetgever weinig geneigd was om na de bevrijding aanpassingen aan te brengen in het juridisch systeem²⁴.

Een van de eerste prioriteiten van teruggekeerde joden was bij de politie of het verzet aangifte doen van afpersing of (dreiging tot) verklipping tijdens de bezetting. De aangiften geven een idee over de dramatische oorlogstoestand in Antwerpen. Joden waren ‘*outcasts*’ die stilaan maar zeker in de clandestiniteit waren beland, ten prooi aan oplichters en verraders – soms onbekenden, maar evenzeer burens. Zolang de bezetting duurde was het aangeven van afpersing en verklipping onmogelijk. Pas na de bevrijding konden de ondergedoken joden openlijk praten en gerechtigheid vragen voor het hun aangedane onrecht. Het aantal van deze aangiften is zeer groot²⁵.

De meeste aangiften gebeurden door de slachtoffers zelf of door familielieden. Daarnaast verzamelde het Antwerps Comité ter Verdediging van de Joodsche Belangen (CVJB) bewijsmateriaal tegen collaborateurs, vooral tegen personen die zich tijdens de bezetting schuldig gemaakt hadden aan het verspreiden van antisemitische publicaties en actief meegewerkt hadden aan de jodenvervolging²⁶. We noteren daarbij dat de aangiften uitsluitend Belgische collaborateurs en verklippers betroffen. De aanklachten kregen echter niet altijd het gevolg dat de slachtoffers verwachtten. Wanneer daders na aangifte nog op vrije voeten rondliepen, werd opnieuw gereageerd.

Een andere prioriteit van joden die uit de clandestiniteit kwamen, was te weten te komen wie weggevoerd was en wat er met de weggevoerden was gebeurd. Overal waren informatiebureaus een eerste en dringende nood. Zowel de joodse hulp-

23 AJA, WJC-files, D115/2, Rescue, Dr. Glans, Rescue work Belgium, reports and correspondence, 1943-1945, A.L. Kubowitzki aan graaf van der Straten Ponthos, Ambassadeur van België, 24.10.1944.

24 AJA, WJC-files, C19/12, Belgium, 1945-1946, Brief Conseil des Associations juives de Belgique, 11.1946.

25 We voerden een steekproef uit voor de 7e wijk tijdens de eerste drie maanden na de bevrijding van Antwerpen (4.9.1944-3.11.1944) en voor de periode mei tot en met juli 1945 (Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 918 – 29 924, MA 29 932 – 29 937). Voor de eerste periode vonden we volgende PV's : nrs. 2008 (10.9.1944), 2333 (1.10.1944), 2504 (9.10.1944), 2513 (9.10.1944), 2547 (16.10.1944), 2618 (14.10.1944), 2944 (9.11.1944), 3066 (18.11.1944), 3149 (19.11.1944). Voor de tweede periode waren er meer aangiften : nrs. 1760 (18.5.1945), 1771 (15.5.1945), 1779 (4.5.1945), 1790 (21.5.1945), 2101 (8.6.1945), 2103 (7.6.1945), 2150 (3.6.1945), 2221 (3.6.1945), 2254 (5.6.1945), 2577 (13.7.1945), 2585 (22.5.1945), 2614 (4.7.1945).

26 Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Archief Camille Huysmans (verder afgekort AMVC, ACH), d.79, brief van J. Turksma (secretaris Antwerpsch Comité ter Verdediging van de Joodsche Belangen) aan de Krijgsauditeur te Antwerpen, 6.11.1944, kopie aan C. Huysmans, 7.11.1944.

organisaties als het Rode Kruis en de regeringen trachtten zoveel mogelijk inlichtingen te verzamelen over het lot van de vermisten ²⁷. Zo zette het World Jewish Congress in New York, onder leiding van de uit Antwerpen afkomstige Chaim Finkelstein, een informatiesysteem op ²⁸. Op 8 november 1944 had het al gegevens verzameld over ongeveer 80.000 vluchtelingen in de Sovjetunie, Palestina, Afrika, Zwitserland en elders. Aan vertegenwoordigers in België werd ook gevraagd om naamlijsten door te geven van al de in het bevrijde België aanwezige joden. Deze lijsten zouden dan gepubliceerd en verspreid worden. Ook werden vragen van joden uit Amerika naar hun familieleden in België doorgegeven aan de centrale diensten in België. Een andere, uit het Franse verzet ontstane organisatie, de *Service d'Évacuation et du Regroupement des Enfants et Familles juifs* (SER), begon in maart 1945 met het verzamelen van naamlijsten van joden uit de bevrijde kampen. Haar opzet was om joodse families te herenigen. Zij had ook een afdeling aan het Kantersteen in Brussel ²⁹.

Om opzoeken te doen, werd gebruik gemaakt van de deportatielijsten. In Brussel organiseerde de joodse sociale hulporganisatie *Aide aux Israélites victimes de la Guerre* (AIVG) een informatiecentrum, de *Service Recherches et Rapatriement*, die in mei 1945 fuseerde met de Brusselse afdeling van de SER ³⁰. Het Brussels informatiecentrum beschikte over de deportatielijsten vanuit Mechelen ³¹. In totaal betrof het 25.124 joden. Daarnaast waren 5.034 Belgische joden via Frankrijk gedeporteerd ³². Het *Ministère des Prisonniers et Déportés* te Parijs bezat weliswaar de complete lijst van de gedeporteerden vanuit Drancy, Phithiviers en Beaune-la-Rolande, maar op de lijst stond niet het land van herkomst van de gedeporteerden vermeld. Men kon er dus enkel personen in opzoeken waarvan de naam bekend was. Uitsluitel over wie allemaal precies vanuit Frankrijk gedeporteerd was, gaf de lijst niet.

Tijdens de eerste maanden na de bevrijding tastte men over het lot van de weggevoerden in het duister. Uit de processen-verbaal van de Antwerpse politie blijkt dat men wel ongeveer wist waarheen joodse familie en vrienden gedeporteerd waren, maar dat men nog niet op de hoogte was van wat precies in de kampen gebeurde. Een treffend voorbeeld is een proces-verbaal van 9 september 1944 : “[Hij is] weggevoerd geworden en verblijft

27 Zie bijvoorbeeld voor Belgian Jewish Representative Committee (New York), aangesloten bij WJC : AJA, WJC-files, D115/2, Rescue, Dr. Glans, Rescue work Belgium, reports and correspondence, 1943-1945, A.L. Kubowitzki aan Comte van der Straten Ponthos, Ambassadeur de Belgique, 24.10.1944.

28 AJA, WJC-files, H60/19, Belgium, correspondence, locations inquiries and assistance, 1944-1946, C. Finkelstein aan I. Szatan dd. 8.11.1944.

29 Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (verder afgekort als : SOMA), Archief Commissariaat van 's Lands Veiligheid, dossier 702, 'Israélites – Regroupement des déportés'.

30 CATHERINE MASSANGE, *Bâtir le lendemain. L'Aide aux Israélites victimes de la Guerre et le Service Social Juif de 1944 à nos jours*, Bruxelles, 2002, p. 17-18, 37, 149.

31 Aanvankelijk beschikte het informatiecentrum over onvolledige deportatielijsten (slechts 15.000 namen).

32 Zie voetnoot 2.

Joden in Antwerpen na de bevrijding

- Op 4 september werd Antwerpen door geallieerde eenheden bevrijd. In de periode van chaos die daarop volgde, kwamen joden terug naar de stad waaruit ze jaren tevoren waren gevlucht.
(Foto SOMA)

in Polen, daar ik over drie weken van hem een brief heb ontvangen. [...] Er staat mij aldus niets anders te doen dan te wachten tot hij wederkeert uit zijn gevangenschap”³³. In een ander proces-verbaal, van 13 juni 1945, lezen we : “Mijn moeder [H.L.] was tevens bij mij woonachtig. Deze werd insgelijks na mijn vertrek door de Duitsers gedeporteerd en is tot in datum van heden nog niet weergekeerd”³⁴. De meerderheid verwachtte of verhoopte althans de terugkeer van de gedeporteerden. Dat blijkt ook uit de gebruikte terminologie. Men sprak over ‘nog niet teruggekeerd’. Wie de oorlog in de clandestiniteit overleefde of mee met de bevrijdingslegers de stad introk, wilde alles in gereedheid brengen met het oog op de terugkeer van zijn gedeporteerde familieleden.

Tekenend voor de onwetendheid over het lot van de gedeporteerden is dat het WJC eind oktober 1944 nog een uitwisseling trachtte te bekomen van Belgische joden uit Auschwitz en Birkenau met Duitse burgers in Belgische handen³⁵. Leon Kubowitzki, in het WJC tevens hoofd van het *Rescue Department*, schreef hiertoe de katholieke politicus Paul van Zeeland aan, Belgisch hoogcommissaris voor de repatriëring (*Commissioner for Repatriation of Deported and Exiles*). In zijn antwoord schreef Van Zeeland dat hij zelf reeds tevergeefs enkele uitwisselingsvoorstellen had gedaan. Hij zou zijn pogingen echter voortzetten, maar hij wenste, in het belang van diegenen die hij wou helpen, hierover niet in detail te gaan. Tevens verklaarde Van Zeeland dat hij Kubowitzki’s angsten betreffende het lot van de gevangenen in de Duitse kampen volledig deelde³⁶.

Stilaan sijpelden echter berichten over de vernietigingskampen binnen. Begin december 1944 publiceerde de *Volksgazet* een artikel over het opgraven van 1.250.000 lijken dicht bij het kamp Maldanek (Majdanek) en over de aanwezigheid van gas en vergif voor het doden van 4 miljoen mensen³⁷. Ongeveer twee maand later, op 24 januari 1945, bloklletterde de krant op de voorpagina “Zes duizend Slachtoffers in een Gaskamer – nieuw Duitsch gruwelrecord” over een gaskamer in de Elzas, bij Lotzweiler³⁸. Op 5 februari volgde, zonder verdere details, een hele lijst van door de Russen bevrijde kampen³⁹. Nog enkele dagen later publiceerde de krant over Auschwitz en het verbranden van kinderen⁴⁰.

33 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 918/1989.

34 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 934/2177.

35 AJA, WJC-files, H58/7, Belgium, correspondence, Belgian authorities, 1943-1944, A.L. Kubowitzki aan P. van Zeeland, 24.10.1944.

36 AJA, WJC-files, H58/7, Belgium, correspondence, Belgian authorities, 1943-1944, P. van Zeeland aan A.L. Kubowitzki, 13.11.1944.

37 “1.250.000 Lijken te Maldanek opgegraven – gift om 4 miljoen personen te doden”, in *Volksgazet*, 5.12.1944.

38 “Zes duizend Slachtoffers in een Gaskamer – nieuw Duitsch gruwelrecord”, in *Volksgazet*, 24.1.1945, p. 1.

39 “Gevangenkampen door de Russen bevrijd”, in *Volksgazet*, 5.2.1945.

40 “De Duitsers als Kinderverbranders !”, in *Volksgazet*, 14.2.1945, p. 1. Ook de PV’s geven een inzicht in de kennis die men over de judeocide had. Zo werd in mei 1945 aan een joodse man verteld dat zijn echtgenote en twee kinderen via Mechelen naar Duitsland gevoerd waren en dat zij daar met gas gedood waren (Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 934/2585).

Vreemd genoeg leek men niet te beseffen dat er zich ook joden uit België onder de slachtoffers konden bevinden. Op 17 februari 1945 publiceerde de *Volksgazet* een berekening over de repatriëring van Belgen uit Duitsland. Volgens de vooruitzichten van de Belgische hoogcommissaris voor de repatriëring Paul Van Zeeland zouden 247.000 Belgen moeten worden gerepatriëerd, waaronder 26.000 joden, een cijfer dat ongeveer overeenkomt met het totaal vanuit de Mechelse Dossinkazerne gedeporteerde joden. Ondanks de voorhanden berichtgeving over de kampen ging Van Zeeland er van uit dat elke uit België gedeporteerde jood gerepatriëerd zou kunnen worden ⁴¹.

Pas vanaf de terugkeer in april 1945 van kampoverlevenden naar België bleek hoezeer men het dodental had onderschat. Een Amerikaans rapport van diezelfde maand vermeldde: “Six survivors of the Auschwitz concentration camp in Silesia have recently returned to Belgium. [...] These repatriates are extremely pessimistic about the eventual number of Jewish survivors” ⁴². Op 31 mei 1945 stond in een rapport van de Belgische missie van de Supreme Headquarters of the Allied Expeditionary Forces (SHAEF) te lezen: “Of [the] Jews deported from Belgium, only 540 have returned. The whereabouts of the others is not known” ⁴³. Op 1 juli 1945 werden de laatste kampen bevrijd. Een drietal maand later, op 19 oktober, schreef *Ofipresse*, een Brussels joods persagentschap dat bij de bevrijding was opgericht, dat er minder dan 2.000 overlevenden teruggekomen waren van de naar haar schatting 40.000 gedeporteerde joden die op 10 mei 1940 in België woonden. Intussen waren er echter slechts ongeveer 10.000 aanvragen naar informatie over gedeporteerden ingediend, wat bevestigt dat meestal hele families gedeporteerd werden ⁴⁴. Nog eens twee maand later, op 14 december 1945, meldde *Ofipresse* dat er van de personen die vanuit Mechelen gedeporteerd waren er nog maar 1.196 waren teruggekeerd naar België ⁴⁵. Men hoopte wel dat er nog overlevenden zouden volgen. In werkelijkheid benaderde dat aantal reeds het totaal aantal: slechts 1.335 mensen, of 5,24 % van de uit de Mechelse Dossinkazerne gedeporteerden, overleefden de kampen ⁴⁶.

Stilaan drong de realiteit door, getuige daarvan een Antwerps proces-verbaal van 3 juni 1945, ongeveer een maand voor de bevrijding van de laatste kampen. Op die dag

41 “Eén trein per uur, gedurende anderhalf jaar, om alle naar Duitsland gedeporteerden te repatriëren”, in *Volksgazet*, 17-18.2.1945.

42 AJA, WJC-files, H57/1, Belgium correspondence general, Jan-Jun 1945, “Auschwitz Survivors back in Belgium”, in *Jewish news from Belgium*, April 27th 1945, vol. 1, nr. 3.

43 United States National Archives, SHAEF-files Belgium, report 31 May 1945 Repatriation of Belgians from Germany.

44 “Les statistiques sur le recensement des disparus”, in *Ofipresse*, nr. 24, 19.10.1945, p. 5 (doorgestuurd aan de leden van het Comité belge de l’Advisory Council on European Jewish Affairs, 19.12.1945). De Raad van Joodse Verenigingen in België (RJVB) schatte het aantal eveneens op 40.000: 25.500 gedeporteerden uit Mechelen, naar schatting 2.000 omwille van hun verzetsactiviteiten en 8.000 à 13.000 vanuit Frankrijk (AJA, WJC-files, C19/12, Belgium, 1945-1946, Note sur la situation de la population juive en Belgique).

45 “Déportés et rapatriés de Malines”, in *Ofipresse*, nr. 28, 14.10.1945, p. 5.

46 SERGE KLARSFELD & MAXIME STEINBERG, *Mémorial de la déportation des Juifs de Belgique*, Mechelen, 1982.

stapte een gemengd gehuwde jood naar de politie om een jodenverklikker aan te geven. Veelbetekenend is zijn motivatie bij de aangifte : “Ik heb deze aangifte niet vroeger gedaan om reden ik van meening was dat er van de Joden die op 5 september 1943 zijn weg gevoerd er nog zouden terug gekeerd zijn, doch ik heb thans de verzekering dat dit niet meer zal gebeuren”⁴⁷. Ongeveer een jaar na de bevrijding zou de terminologie in de processen-verbaal van de Antwerpse politie definitief wijzigen van ‘nog niet teruggekeerd’ naar ‘niet teruggekeerd’, wat betekende dat de persoon in kwestie de kampen niet overleefd had.

Zij die de kampen hadden overleefd, werden in centra opgevangen. Daar werd men met schokkende verhalen geconfronteerd, getuige daarvan een verslag uit juni 1945 van Herbert Weiner, een joodse officier van de geallieerde troepen, over het Antwerps opvangcentrum in de Lange Leemstraat : “*Last night I was sitting in a circle while a man told a woman that he had last seen her husband in a hospital in the concentration camp. He visited him one day and when he came the next, they told him he had been taken away; he was ill and could not work and became a ‘Muselmensch’* [Muselman is de meer gehoorde en gebruikte term], *that is, he was killed. Remember that word ‘Muselmensch’. It is an integral part of our language now. All but a faint remnant of out people here became ‘Muselmenschen’. The women heard what she had already suspected, went into a corner and cried quietly. Nobody went to her. Nobody looked, for she had three small children alive with her. Imagine that, three small children! Few were as fortunate as that*”⁴⁸.

Zoals reeds aangegeven is de terugkeer van diegenen die de oorlog in het buitenland doorgemaakt hadden veel moeilijker in kaart te brengen dan de terugkeer uit de kampen. Dikwijls trachtte men eerst schriftelijk contact te zoeken, wat niet eenvoudig was, aangezien de postverbindingen vaak verbroken waren. Vaak was het ook zo dat diegenen die de oorlog in het buitenland doorgemaakt hadden een zekere tijd wachtten vooraleer terug te keren. De toestand in Antwerpen was met de V-bombardementen en het voedseltekort ook niet erg uitnodigend. Niet iedereen keerde overigens naar België terug.

III. De schadeloosstelling en het terug bekomen van goederen

De spoliatie (1940-1944)

Van bij de eerste jodenverordeningen, uitgevaardigd door de Duitse Militärverwaltung, was het de bedoeling de joden systematisch te identificeren, te isoleren en economisch te

47 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 934/2150.

48 AJA, WJC-files, D 78/15, Belgium, children, Jan-Sept 1945, Warrant Officer Herbert Weiner aan Mr. Jacobs van het Jewish Institute of Religion, 17.6.1945.

beroven⁴⁹. De eerste verordening van 28 oktober 1940 schreef de verplichte inschrijving in het jodenregister en de aangifte van joodse ondernemingen bij de *Anmeldestelle für Judenvermögen* (Dienst voor Aangifte van Joodse Goederen) voor. Nog diezelfde dag werd een tweede verordening uitgevaardigd die bepaalde dat joden uit openbare functies geweerd moesten worden.

Op 31 mei 1941 volgden twee aanvullende verordeningen die het bezit van de joodse bevolking nagenoeg helemaal in kaart brachten. Zij verplichtten de aangifte van alle joodse onroerende goederen bij de Dienst voor Aangifte van Joodse Goederen. Rekeningen, waardepapieren en andere liquiditeiten moesten bij deviezenbanken worden neergelegd. In een tweede fase werden joodse ondernemingen onder Duits beheer geplaatst of vereffend. Diamant werd gedwongen verkocht of in beslag genomen. Joodse rekeningen werden gemarkeerd en vervolgens gecentraliseerd bij de *Société française de Banque et de Dépôts* (SFBF), een financiële instelling onder controle van de bezetter. Systematisch werd het hele joodse vermogen ontmanteld. Tot het moment van de deportaties kon men slechts een vastgelegd bedrag van zijn rekening afhalen, om 'de kosten van het huishouden te kunnen dekken'. Bij de SFBF kwamen ook de opbrengsten van de verkoop van joodse handelsfondsen, onroerende eigendommen en andere bezittingen terecht.

In navolging van de verordening van 31 mei 1941 werden in de provincie Antwerpen 1.397 joodse vastgoedeigendommen geregistreerd, hoofdzakelijk in de stad Antwerpen en Heide-Kalmthout. Dat aantal is vrij weinig als men weet dat de joodse bevolking in het Antwerpse toen ongeveer 29.500 personen telde. De onroerende goederen kwamen onder het beheer van vier *Verwalters* (beheerders), de Duitsers Adolf Hütteman, Adolf Voigt en Walter Wäser en de Belg Emiel Wauters. De veelal joodse bewoners van dit vastgoed betaalden aan hen huur voor het bewonen van hun, vaak eigen, appartement of huis⁵⁰.

Na de deportatie of vertrek van de joodse inwoners werden hun woningen in het kader van de 'Möbelaktion' grondig leeggemaakt. Kleding, meubelen, huishoudgerei, vaatwerk, huislinnen, foto's, persoonlijke papieren werden weggehaald. De Duitsers wilden zo elk spoor van joodse aanwezigheid uitwissen. Het in beslag genomen huisraad werd naar Duitsland gevoerd. Daar werd het voor de bemeubeling van de huizen van slachtoffers

49 *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolging in België : Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie. Eindverslag van de Studiecommissie betreffende het lot van de bezittingen van de leden van de joodse gemeenschap van België, geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-1945*, Brussel, Diensten van de Eerste Minister, 2001, p. 39, 156.

50 *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolging in België : Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie...*, p. 67-69. Adolf Hütteman (handelaar), Adolf Voigt (scheepsmakelaar), Walter Wäser (pasteibakker) en Emiel Wauters (architect) woonden reeds vóór de oorlog in Antwerpen en allen werkten toen reeds voor Duitse instanties, in het bijzonder voor de *Abwehr*. Wauters was lid van de anti-joodse organisatie Volksverwering. (Informatie Lieven Saerens).

- Maanden nadat de stad was bevrijd werd ze opgeschrikt door de verwoestende V2-aanvallen. Op 27 november 1944 sloeg een V2 in op de Teniersplaats, bij de kruising van de Frankrijklei en de De Keyserlei. 128 mensen werden gedood, 196 raakten gewond.
(Foto SOMA)

van geallieerde bombardementen gebruikt ⁵¹. Sommige joden met een oproepingsbevel (*Arbeitseinsatzbefehl*) trachtten hierop te anticiperen en verkochten hun inboedel. Om dit te voorkomen werd op 21 september 1942 een Duitse verordening uitgevaardigd die dat verbood. Vaak gaven joden hun huisraad dan bij niet-joden in bewaring. Zoals we zullen zien, zou na de oorlog van dat alles maar heel weinig gerecupereerd worden.

Om dictatoriale maatregelen van een bezettingsmacht recht te trekken, kon de democratische rechtsstaat enkel een zwak instrumentarium aanreiken. Al tijdens de oorlog trachtte de Belgische regering in Londen, de regering-Pierlot, op te treden. Een van de eerste maatregelen die ze nam, was een besluitwet van 10 januari 1941 over de “de door den vijand genomen maatregelen houdende ontheffing uit het

⁵¹ *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolging in België : Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie...*, p. 119.

bezit”⁵². De besluitwet bepaalde dat alle daden van beschikking met betrekking tot roerend en onroerend goed – confiscaties, beslag, *gedwongen* verkopen “of alle andere maatregelen die een aantasting zijn van de private eigendom” –, vanaf 10 mei 1940 door de bezetter gepleegd, *ab initio* nietig waren. De benadeelde kreeg het recht om het goed terug te vorderen tot drie jaar na het afsluiten van de vrede. De vordering moest worden ingesteld tegen de bezitter van het goed, die zich op zijn beurt, voor de teruggave van de prijs die hij had betaald, enkel kon richten tot degene van wie hij het goed had verkregen.

Reeds in april 1942 werd in een nota, gericht aan het *World Jewish Congress*, terecht gewezen op een moeilijkheid van formaat : de notie ‘gedwongen’. Wanneer een goed werd afgestaan op bevel van de Duitsers was de zaak eenvoudig, maar veel vaker kwam het voor dat de druk onrechtstreeks was. Er waren talrijke gevallen waarbij een Duitser of een collaborateur een joodse eigenaar benaderde met de vraag hem zijn goed tegen een bepaalde prijs te verkopen. Tegelijkertijd werd aan de joodse eigenaar geïnsinueerd dat hij zo moeilijkheden zou vermijden. Een ander probleem waren Duitse decreten die joden de tijd verleenden om goederen te verkopen, waarna er, indien daar niet werd op ingegaan, gedwongen verkoop volgde⁵³.

Na de bevrijding zou al gauw blijken dat niet alleen de besluitwet van 10 januari 1941 leemten vertoonde. Joden had het op zowat elk domein moeilijk om rechtsherstel te bekomen. Het CVJB hielp zoveel als kon en het ondernam ook stappen bij de politie om joodse goederen te recuperen⁵⁴. Het wenste deze goederen ter beschikking te stellen voor de arme joden. Ongeveer van 80 % van de joden in België had geen meubels of kleding meer⁵⁵. Daarnaast zag het CVJB zich al snel genoopt om in haar lokalen ook juridische bijstand te geven⁵⁶. Reeds op 12 september 1944, klonk het, via een oproep in de *Volksgazet* : “Door het feit [...] dat u door gewetenlooze bedriegers, profiteurs van uw machteloze ellende, uitgebuit en uitgeplunderd zijt geworden, zien we ons genoodzaakt ook een juridische afdeling te openen, die u ter zijde zal staan met raad en hulp. Dit weze ook voor de dieven en roovers van uw have en bezit een waarschuwing : hun schoeliedaden zullen niet ongestraft blijven”⁵⁷.

52 “Besluitwet van 10 januari 1941 inzake de door den vijand genomen maatregelen houdende ontheffing uit het bezit”, in *Belgisch Staatsblad (Londen)*, 25.2.1941.

53 AJA, WJC-files, H58/10, Belgium, Belgium Jewish Representative Committee, minutes, 1940-1945, Nota, 30.4.1942.

54 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 923/3196; MA 29 934/2082; MA 29 935/pv 2394.

55 AJA, WJC-files, D78/15, Belgium, children, Jan-Sep 1945, Report on the situation of the Jewish population in Belgium [enkele maanden voor 27.6.1945].

56 JOZEF STERNGOLD, *Geleefd en Beleefd...*, p. 55-56.

57 “Mededeelingen – Aan de Joodsche Bevolking !”, in *Volksgazet*, 12.9.1944, p. 2.

De recuperatie van het onroerend goed

Onmiddellijk na de bevrijding werden in Antwerpen vignetten aangebracht aan woningen : ‘Voorbehouden voor Joodsche vluchtelingen vanaf...’. Wellicht was dit het werk van het CVJB. Josef Sterngold, de drijvende kracht achter het CVJB, schrijft immers in zijn memoires : “Ik kreeg officieel opdracht van de town-major [Finch], een tijdelijke burgemeester die door de Engelsen was benoemd, om te zorgen voor de terugkerende gedeporteerden. Ik kreeg ook officieel toestemming om mensen te helpen met de controle op hun woningen en goederen. De Duitsers hadden evacués gestopt in voormalige joodse woningen en het kostte moeite om die woningen terug te krijgen”⁵⁸. Het is onduidelijk of de vignetten enkel aan de voormalige joodse eigendommen of ook aan de vroeger door joden gehuurde woningen aangeplakt werden.

Ook de Antwerpse procureur des Konings, Armand De Schepper, vaardigde onmiddellijk na de bevrijding een besluit uit waarin gesteld werd dat joden zo snel mogelijk opnieuw in het bezit van hun woning dienden te worden gesteld⁵⁹. Reeds op 8 september 1944 schreef de Hoofdcommissaris van de Antwerpse politie in zijn dagorders : “De heer Procureur des Konings deelt mij mede dat op verschillende plaatsen in de stad, israelieten hunne oude woonst willen betrekken. Op bevel van den heer Procureur des Konings dient de wijkpolitie hulp te verleenen aan deze lieden. De huidige bezetters van hunne woonsten dienen aangemaand zich zoo snel mogelijk te verwijderen. Er dient echter met takt tewerk gegaan. De heer Procureur des Konings rekent op de politie om deze zaken te regelen”⁶⁰.

Uit dat alles zou men kunnen afleiden dat het terugkrijgen van de oorspronkelijke woningen op een serene en vlotte manier zou verlopen. Dat was echter zonder de Britse militaire overheid gerekend. Ook al zou *town-major* Finch aan Josef Sterngold de opdracht hebben toevertrouwd om voor de opvang van de teruggekeerde joden te zorgen, de huizen kregen alsnog een andere bestemming. Amper twee dagen later deelde Finch mee dat alle huizen die tijdens de Duitse bezetting door Duitse militairen ingenomen waren, door Engelse militairen betrokken zouden worden, ook als het eigendommen of woonsten betrof van teruggekeerde joodse vluchtelingen⁶¹. Dat was eveneens in Brussel gebeurd, waar de ongeveer 1.645 door de Duitse bezetter in beslag

58 MICHAL CITROEN, *U wordt door niemand verwacht...*, p. 141.

59 Armand De Schepper was Procureur des Konings voor het Arrondissement Antwerpen van 25 januari 1922 tot 19 december 1945. De Schepper werd in augustus 1941 echter door de bezetter op non-actief geplaatst. Daarvoor werd de invoering van de Duitse verordening van 7 maart 1941 ingeroepen, die de leeftijdsgrens van parketmagistraten op 60 jaar stelde. Vermoedelijk nam De Schepper zijn functie weer op bij de bevrijding (CHARLES LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps Gerecht*, Antwerpen, 1953, p. 648; LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 495).

60 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Bevrijding, MA 41 747/20.1.

61 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Bevrijding, MA 41 747/20.2.

genomen lokalen en huizen evenzeer door de geallieerden gerecupereerd werden ⁶². In Antwerpen dienden de joodse vluchtelingen zich voor de aanwijzing van een nieuwe woonst tot de Attaché voor Burgerlijke Zaken van de Geallieerde Legers te wenden, in de Koningin Elisabethlaan 8. De vignetten 'Voorbehouden voor Joodsche vluchtelingen vanaf...' dienden van de huizen verwijderd te worden. Teruggekeerde eigenaars moesten dan maar naar het CVJB-opvangcentrum in de Lange Leemstraat gaan en daar een plekje zoeken in één van de als slaapzaal ingerichte lokalen. Zo goed en zo kwaad als het kon, zorgde het CVJB ook voor eten, drinken en kleding.

Recuperatie van het joods vastgoed

Op 16 september 1944 gaf de Rechtbank van Eerste Aanleg van Antwerpen aan de advocaten Marck, Boelens en Van Put de opdracht om de voormalige Duitse *Verwaltung*, die onder leiding had gestaan van de *Verwalters* Adolf Hütteman, Adolf Voigt, Emiel Wauters en Walter Wäser, te beheren. Deze situatie is uniek. In andere Belgische steden vielen na de bevrijding de joodse onroerende goederen onder de op 4 september 1944 opgerichte Dienst van het Sekwester ⁶³ en dus niet in handen van door de Rechtbank van Eerste Aanleg aangestelde advocaten. De joodse eigenaars kwamen druppelsgewijs terug en konden hun eigendommen opeisen wanneer zij hun eigendomsrecht konden bewijzen. Uiteindelijk zijn we nauwelijks of niet ingelicht over het effectieve verloop van de recuperatie van de onroerende eigendommen, mede door het ontbreken van het archief van de naoorlogse beheerders. Naar verluidt zouden de joodse eigenaars bij teruggave van hun eigendommen telkens het volledige, originele dossier mee naar huis hebben gekregen ⁶⁴.

De gepubliceerde rechtspraak in verband met de recuperatie van vastgoed is zeer schaars, wat een aanwijzing kan zijn voor het uitblijven van processen en voor een relatief eenvoudige recuperatie. Uiteraard moest het bewijs worden geleverd dat diegene die de eigendom opeiste ook de effectieve eigenaar was. Indien de eigenaar overleden was, diende men aan te tonen dat men rechthebbende was, i.e. erfgenaam of familie van de eigenaar. Wanneer de eigenaar vermoedelijk overleden was in een concentratiekamp, diende men te wachten op de regularisatie. Volgens het Koninklijk Besluit van 14 februari 1946 en de wet van 20 augustus 1948 moest de rechtbank het overlijden van de persoon uitspreken.

⁶² "Le problème des biens sans maître", in *Ofipresse*, nr. 24, 19.10.1945, p. 3-4.

⁶³ *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolging in België : Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie...*, p. 185-186.

⁶⁴ *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolging in België : Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie...*, p. 212-221.

Bij vonnis van 22 november 1946 restitueerde de rechtbank van koophandel te Antwerpen een “galanteriewinkeltje” in de Carnotstraat, toebehorend aan “de thans vermoedelijk afwezige Moise Czopp”, aan diens familie. Ze beriep zich op de toepassing van de besluitwet van 10 januari 1941⁶⁵. Ook kan een vonnis van de vrederechter van Berchem wordenesignaleerd, dat meteen ook het complexe en delicate van de situatie aangeeft. Een joods echtpaar uit Berchem was naar Auschwitz gedeporteerd en aldaar omgekomen. Vervolgens had een *Verwalter* het huis aan een collaborateur verhuurd, een overeenkomst die na de bevrijding werd erkend door de nu naar Belgisch recht aangestelde voorlopige bewindvoerder. In de loop van 1946 vorderde de joodse erfgenaam de teruggave van het huis en de uitzetting van de huurder. De vrederechter erkende de geldigheid van de huurovereenkomst, maar aanvaardde wel dat het onder hetzelfde dak wonen van de joodse erfgenaam met een – inmiddels ook veroordeelde – collaborateur een geldige reden kon zijn om het huurcontract vervroegd op te zeggen⁶⁶.

We kunnen aannemen dat nog niet verkochte onroerende eigendommen konden worden gerecupereerd, zij het dat dit zijdelings moeilijkheden opleverde. Dat blijkt onder meer uit het vonnis van de Berchemse vrederechter. Voor de woningen die tijdens de oorlog waren doorverkocht, zijn ons geen gevallen bekend waarbij met het oog op deze recuperatie een beroep werd gedaan op de besluitwet van 10 januari 1941. Zoals we reeds zagen, was deze besluitwet echter allesbehalve sluitend. Wel voerde de wet van 12 april 1947 een vermoeden van wilsgebrek in bij elke overeenkomst, die tijdens de bezetting gesloten was door iemand die vervolgd werd omwille van zijn “ras, nationaliteit, politieke mening of wegens zijn verblijfplaats”⁶⁷. Inzake de verkoop van onroerend goed kon de revindicatie ook worden uitgeoefend tegen de derde verkrijger, zelfs indien deze de oorsprong van het goed niet kende (zie art. 3 lid 2 a contrario). Dit was een belangrijke correctie waardoor de recuperatie van onroerende eigendom kon worden vergemakkelijkt. Tot dan was dergelijke recuperatie problematisch, indien ze niet geschied was op uitdrukkelijk en rechtstreeks “bevel van de bezetter”.

Een aparte kwestie waren de onbeheerde eigendommen die door niemand werden opgeëist. In 1951 stelde het Ministerie van Financiën een onderzoek in naar de onbeheerde onroerende goederen van Antwerpse joden. Volgens de wetgeving moesten deze overgedragen worden aan de staat waar de goederen gelegen waren. In haar eindverslag, zoals gepubliceerd in 2001, heeft de Studiecommissie joodse goederen vragen bij de volledigheid van deze overdracht aan de staat. Zij ontdekte dat een zoon van een

65 *Rechtskundig Weekblad*, 1946-47, kol. 915-922.

66 *Rechtskundig Weekblad*, 1946-47, kol. 1207-1211.

67 M. POLAIN & A. ABRAHAMS, “Commentaires législatifs. La loi du 12 avril 1947 établissant une présomption légale au profit de certaines personnes victimes de contrainte morale”, in *Journal des Tribunaux*, 1947, p. 339-344.

Antwerpse bewindvoerder die bij de bevrijding bij deze beheersactiviteit betrokken was, anno 2000 nog steeds een joods onroerend goed beheerde ⁶⁸.

Naast dat alles moeten in verband met onroerende eigendommen ook meer marginale, maar de facto vaak substantiële problemen worden vermeld. Zoals gezegd werden de tijdens de bezetting door *Verwalters* verhuurde joodse woningen na de oorlog door voorlopige Belgische bewindvoerders overgenomen. Zo konden er na de oorlog zware bijkomende beheerskosten komen wanneer de eigendom beschadigd was door V-bommen. Wanneer de woning tijdelijk onbewoonbaar was geworden en dus geen geld meer opbracht, weigerden de Belgische bewindvoerders echter noodzakelijke eerste herstellingen te doen, waardoor het goed verder onbewoonbaar bleef en wellicht ook aan plunderingen ten prooi viel ⁶⁹. Eveneens de Belgische wetgeving bleef in gebreke. Een besluitwet van 19 september 1945 voorzag in een beperkte financiële tegemoetkoming vanwege de Belgische staat voor bepaalde oorlogsschade aan private bezittingen ⁷⁰. Een van de gevallen was de “gedwongen evacuatie van de gesinistreerde”. De zeer onvolledige besluitwet werd door de wet van 1 oktober 1947 vervangen, waarin ondermeer de tarieven werden vastgelegd. Die tarieven waren niet alleen erg beperkt, ook gold de tegemoetkoming enkel voor wie de Belgische nationaliteit had. Aangezien ongeveer 95 % van de joden de Belgische nationaliteit niet bezat, waren de meesten van hen uitgesloten ⁷¹.

Recuperatie van de huurwoningen

Zoals vermeld werden tijdens de oorlog voor de provincie Antwerpen slechts 1.397 gebouwen als joods bezit opgegeven. Dat betekent dat het overgrote deel van de joodse bevolking in Antwerpen zijn woning huurde. Veelal waren deze woningen intussen door nieuwe mensen bewoond. Hoe stond het met de geldigheid van een huurovereenkomst voor 3-6-9 jaar die in 1942 abrupt was beëindigd? Het was niet evident dat een huurder na de bevrijding de woning moest ontruimen voor een inmiddels opgedoken oorspronkelijke joodse huurder.

De besluitwet van januari 1941 gold enkel voor gedwongen beëindiging van huurcontracten op bevel van de bezetter. In de praktijk was het er tijdens de oorlog echter

68 *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolging in België : Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie...*, p. 220, 310-311, 322.

69 “Les enfants abandonnés et les biens sans maître”, in *Ofipresse*, nr. 28, 14.12.1945, p. 3. Zie ook M. POLAIN & A. ABRAHAMS, “Commentaires Législatifs. La loi du 12 avril 1947...”, p. 340.

70 “Besluitwet van 19 september 1945 betreffende aangifte van oorlogsschade aan privaat eigendom”, in *Belgisch Staatsblad*, 20.10.1945.

71 *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolging in België : Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie...*, p. 323.

veel subtieler aan toegegaan, zodat de wet weinig soelaas bood. Zelfs Antwerps burgemeester Camille Huysmans, die alles in het werk stelde om oplossingen te zoeken voor de problemen van zijn joodse medeburgers, stond hulpeloos. Zo schreef hij op 19 december 1944 aan een joodse inwoner: “*J’ai bien reçu votre lettre du 7 courant concernant l’appartement que vous avez habité rue Otto Venius, 3, E/V. D’après les renseignements que j’ai pris cet appartement est régulièrement loué depuis plus de deux ans. Dans ces circonstances je regrette de ne pouvoir vous donner satisfaction*”⁷². Op aandringen van het slachtoffer liet Huysmans de zaak een tweede keer onderzoeken, evenzeer zonder resultaat⁷³.

Op 12 maart 1945 kwam er een nieuwe huishuurwet, met daarin enkele bepalingen die aan de situatie van de voormalige joodse huurders tegemoet moest komen⁷⁴. Vooral hoofdstuk IV “Herstel van sommige huurders in het bezit van de vroeger door hen betrokken percelen” met de artikels 30 tot 32 had gevolgen voor de joodse teruggekeerden. Artikel 30 had betrekking op de huurder die, onder rechtstreeks of onrechtstreeks van de vijandelijke bezettende overheid uitgaande materiële of morele dwang, zich verplicht had gezien het perceel dat hij als woongelegenheid of voor beroepsdoeleinden betrok, te verlaten en er dus *zonder zijn persoonlijke instemming* uit verwijderd was. Voortaan mocht zulke voormalige huurder tegen elke huidige huurder of bewoner, zelfs indien deze te goeder trouw waren, vragen opnieuw in het bezit van de gehuurde percelen te worden gesteld.

In tegenstelling tot de recuperatie van onroerende eigendom bestaat er over de recuperatie van huurwoningen heel wat gepubliceerde rechtspraak. Het betrof overwegend Brussel en omgeving, wat illustratief lijkt voor het feit dat relatief veel minder joden naar Antwerpen terugkeerden⁷⁵. We onthouden daaruit vooral dat in 1945-1946 heel wat vrederechters de joodse eisers in het ongelijk stelden, omdat ze zouden hebben ingestemd met de beëindiging van het huurcontract. In de praktijk hadden inderdaad nogal wat joodse huurders hun huurcontract overgedragen aan derden. Zo wilden ze vermijden dat ze later door de verhuurders zouden worden aangesproken wegens niet meer betalen van de huur en het voortijdig verbreken van het huurcontract. Slechts een minderheid van de rechters aanvaardde dat deze overdracht van het huurcontract gebrekkig was,

72 AMVC, ACH, d.79, C. Huysmans aan O. Neumann, dd. 19.12.1944.

73 AMVC, ACH, d.79, O. Neumann aan C. Huysmans, 24.12.1944 en C. Huysmans aan O. Neumann, 2.1.1945.

74 “Besluit-wet van 12 maart 1945 waarbij uitzonderingsbepalingen van tijdelijken aard inzake huishuur worden voorzien en waarbij aan de tijdelijke geldigheid van de besluiten van 20 september 1940, 28 april 1941, 18 november 1942 en 15 juli 1943 een einde wordt gemaakt”, in *Belgisch Staatsblad*, 15.3.1945; Erratum, in *Belgisch Staatsblad*, 23-24.4.1945.

75 Zie *Répertoire pratique du droit belge*, 1939-1946, trefwoord *Bail*, nrs. 268-276; M. LA HAYE, “La réintégration des locataires”, in *Journal des Tribunaux*, 1945, p. 562-565; J. VANKERCKHOVE, “L’arrêté-loi du 12 mars 1945 sur les baux à loyer. 1945-1946”, in *Journal des Tribunaux*, 1947, p. 59-60.

Joden in Antwerpen na de bevrijding

- Niet alleen in Antwerpen werd het lot van de joden herdacht. Op 26 september 1944 vond er in het door de Poolse troepen bevrijde Gent een bijeenkomst plaats met ongeveer 2.000 joodse soldaten. Aan de ere tafel werd burgemeester Anseele (vierde van links) aan zijn rechterzijde geflankeerd door de rabbijn Klepfisch, kapitein in het Poolse leger. (Foto Joods Museum van België)

ingevolge een morele druk. De reeds vermelde wet van 12 april 1947 die een vermoeden van wilsgebrek invoerde, veranderde die situatie – juridisch althans. In de praktijk kwam ze ongetwijfeld veel te laat om oude huurovereenkomsten te ‘regulariseren’.

De recuperatie van het roerend goed

Banktegoeden en aandelen

Rekeningen waren het enige roerend goed dat na de oorlog vrij eenvoudig kon worden gerecupereerd. Indien de rekening niet als joods geïdentificeerd was, of indien de bank de als joods geïdentificeerde rekening niet doorgestort had naar de *Société française de Banque et de Dépôts* (SFBD), waren de tegoeden nog bij de bank. Wanneer de rekening wel doorgestort was naar de SFBD, diende de titularis een aanvraag in te dienen bij de Dienst van het Sekwester, waarop de tegoeden gerestitueerd werden ⁷⁶.

⁷⁶ De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolging in België : Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie..., p. 42-55.

Een probleem waren de niet aangegeven effecten. Hoogst waarschijnlijk bewaarden vele joden ook nog waardepapieren thuis of in een bankkluis. De thuis bewaarde papieren waren wellicht bij de *Möbelaktion* in beslag genomen. Mogelijk waren zij nog tijdens de oorlog te gelde gemaakt. De bankkluisen waren opengebroken en leeggehaald door het *Devisenschutzkommando* (DSK), een orgaan van de dienst voor het *Vierjahresplan*. Er was op dat vlak ook een samenwerking met de Brüsseler *Treuhandgesellschaft* (BTG), een op 12 oktober 1940 opgerichte beheersmaatschappij voor het opsporen, beheeren en eventueel vereffenen van ‘vijandelijk’ en ‘joods’ vermogen. De in beslag genomen effecten en valuta uit bankkluisen werden bij de SFBF gedeponeerd, het goud en de vreemde valuta bij de in 1940 opgerichte Emissiebank en de objecten in verscheidene banken. Eind 1943 was de centralisatie van de joodse financiële tegoeden reeds ver gevorderd, maar ze werd nooit volledig doorgevoerd ⁷⁷. Indien de bankkluis opengebroken was, kon na de oorlog de eigenaar of rechthebbende de waarde van de effecten en valuta bij de Dienst van het Sekwester terugvragen.

Om de handel in effecten van dubieuze herkomst te voorkomen, vaardigde het Belgische Ministerie van Financiën op 26 mei 1945 een besluit uit dat bepaalde dat men moest kunnen bewijzen dat men de titels al vóór 10 mei 1940 in zijn bezit had, bijvoorbeeld door middel van een verklaring van een wisselagent ⁷⁸. Een sluitende maatregel was dit zeker niet. In Nederland waren gelijkaardige maatregelen genomen door de Duitse bezetter. De contanten, cheques, effecten, tegoeden en deposito’s werden er gedeponeerd bij de firma Lippmann, Rosenthal & Co, kortweg LIRO genoemd, een joods bankiershuis onder Duitse *Verwaltung* ⁷⁹. Na de oorlog volgde in Nederland een moeilijk en jaren aanslepend rechtsherstel. In België daarentegen lijkt het onderzoek naar de roof van effecten nog te moeten beginnen.

Verstopte en in bewaring gegeven waarden

Talrijke joden hadden tijdens de oorlog waardepapieren, geld, juwelen en diamanten, in kelders, achter behang of in een dubbele bodem van een kast verstopt. Bij hun terugkeer trachtten zij die bezittingen zo snel mogelijk te recupereren om terug enige bestaansmiddelen te hebben. Vaak was het echter onmogelijk om onmiddellijk de waarden terug te vinden. Dikwijls had iemand anders de waarden verstopt, waardoor het moeilijk was de juiste plaats te bepalen waar ze zich bevonden. Bovendien waren

⁷⁷ *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolgung in België : Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie...*, p. 41-42, 46; ERIC LAUREYS, *Het diamantschaakspel. De politieke geschiedenis van de Belgische diamantsector tussen Schemeroorlog en Koude Oorlog*, onuitgegeven proefschrift in de geschiedenis, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Vrije Universiteit Brussel, 2004, p. 111.

⁷⁸ Archief Beurs van Antwerpen, Notulen Beurscommissie, 1.6.1945.

⁷⁹ JOHAN DE VRIES, *Een eeuw vol effecten : een historische schets van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamse effectenbeurs, 1876-1979*, Amsterdam, 1979, p. 189-198 en 202-218.

de huizen door andere mensen bewoond, waardoor men afhankelijk was van de welwillendheid van de bewoners. Diegenen die twijfels over dergelijke *goodwill* hadden, gingen in eerste instantie bij de politie aangifte doen, met de vraag tot een huiszoeking om de waarden te gaan zoeken. Anderen gingen rechtstreeks naar het huis waar alles verstopt zat. Sommige bewoners echter lieten de joden eerst hun verhaal doen, om hun vervolgens niet toe te laten om in de kelder of elders in huis te gaan zoeken ⁸⁰.

In november 1944 ging ook mevrouw K.A. bij de Antwerpse politie hulp vragen. Ze zocht naar een doosje met waarden dat door haar man verborgen was in de kolenkelder van hun voormalige woonst. Zelf woonde ze momenteel in Schaarbeek. Nog diezelfde dag werd er in de kelder door de politie een zoekactie ondernomen. Bij gebrek aan het nodige gereedschap – men slaagde er slechts in een kleine opening in de muur te maken – werd een nieuwe datum afgesproken. Op de afgesproken datum diende de bewoner van het huis echter een bezwaar in : de kelder werd als schuilkelder gebruikt. KA was teleurgesteld, maar berustte in haar lot : “Alhoewel ik het financieel ver van schitterend heb en de waarden bestemd waren ten gelde gemaakt te worden, ten einde het hoofd te kunnen bieden aan de huidige moeilijkheden, kan ik mij niet anders dan neerleggen bij zijn besluit”. Een agent ging vervolgens met KA naar het huis om er de kleine opening in de muur met gestempeld papier dicht te plakken ⁸¹.

Sommige goederen waren tijdens de oorlog in bewaring gegeven aan betrouwbaar geachte personen, niet-joden. De Nederlandse vakliteratuur gebruikt voor die personen de term ‘bewariërs’, een term die we overnemen ⁸². Net zoals in Nederland deden zich in België teruggaveproblemen voor. Zo konden zich problemen voordoen wanneer de betrokkene na de oorlog niet was teruggekeerd. Sommige ‘bewariërs’ wensten inderdaad enkel te restitueren aan de betrokkene, en niet aan degene die pretendeerde namens die persoon te kunnen optreden. Dat kwam onder meer tot uiting in *Ofipresse* van 14 december 1945 : “*il arrive fréquemment que des membres de la famille du propriétaire disparu réclament en vain la restitution de dépôts confiés à des particuliers, ceux-ci déclarant ne vouloir effectuer cette restitution qu’à la personne qui leur a remis ces objets*” ⁸³. In die gevallen was het wachten op het juridisch attest van overlijden.

Soms kwam het tot nog meer ontnuchterende situaties. Bepaalde ‘bewariërs’ hadden niet echt op de terugkeer van de eigenaars gerekend en waren niet al te happig om de bewaarde bezittingen terug te geven. Sommigen ontkenden zelfs ooit iets ontvangen

80 Bijvoorbeeld : Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 933/2001.

81 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 923/3134.

82 De Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang vernoemde de problematiek reeds expliciet in haar *Onderzoeksplan* van mei 1999. Getuigenissen in dit verband vinden we ook bij MICHAËL CITROËN, *U wordt door niemand verwacht...*

83 “Les enfants abandonnés et les biens sans maître”, in *Ofipresse*, nr. 28, 14.12.1945, p. 2.

te hebben. Vaak waren de goederen al doorgegeven of verkocht aan anderen en vergde het enig speurwerk om ze terug te vinden. Soms woonden de 'bewariërs' zelf niet meer op hun oude adres. De enige weg voor de joodse eigenaars was dan meestal om bij de politie klacht in te dienen.

Vermoedelijk werd in de meeste gevallen echter eerst getracht om de zaken in der minne te regelen. De stap naar de politie werd enkel gezet indien men aanvoelde dat de 'bewariërs' helemaal niet bereid waren om iets terug te geven, of wanneer men leugens vermoedde. Het betrekken van de politie bij de zaak was ook een vorm van druk uitoefenen in de hoop alles alsnog in der minne te kunnen regelen. In zulk geval werd expliciet aan de politie gevraagd (voorlopig) nog geen gevolg te geven aan de zaak ⁸⁴. Bij anderen was het misschien eerder een principiële kwestie. Er zijn ook gevallen bekend waar het terugvragen van de stukken geweld uitlokte. Soms werd de vragende partij zonder meer hardhandig op straat gezet : "Wij zijn dan [nadat de in bewaring gegeven meubels niet teruggevonden werden] terug naar beneden gegaan en waarop ik de voordeur opende. De vader [S.] sloeg deze echter terug dicht voor het aangezicht van mijn man, en waarop hij mijn echtgenoot bij zijn baard trok en hem verder tegen de muur plaatste. [S.] riep ons dan ook toe dat hij er zou voor gezorgd hebben dat ik met mijn man in een concentratiekamp zou worden opgesloten, en waarop mijn man hem dan antwoordde dat hij dan eerst moest wachten totdat de Duitschers hier terugkwamen". Typierend voor zulke zaken was dat de tegenpartij telkens de genoemde feiten betwistte ⁸⁵.

Door dergelijke gevallen waren de joodse teruggekeerden misschien al door andere joden gewaarschuwd dat het niet zo eenvoudig was om het in bewaring gegeven goed terug te krijgen en dat het raadzaam was in zo'n geval naar de politie te gaan. Hierdoor stapten sommigen dan weer te vlug naar de politie ⁸⁶. Het was vaak een zaak van woord tegen woord. Bewijzen waren moeilijk te geven. Het gevolg was dat sommigen er geen werk van maakten om hun bezittingen terug te krijgen.

Joodse inboedels onherroepelijk verdwenen

De besluitwet van 10 januari 1941 kon enkel soelaas bieden voor de vervreemding van roerend goed op bevel van de bezetter. De wet van 12 april 1947 schiep wat meer ruimte. Voortaan kon de 'vrijwillige' afstand van roerend goed via een overeenkomst (bv. verkoop), onder druk van de tijdsomstandigheden, ongedaan worden gemaakt. In de meeste gevallen ging het echter gewoon om diefstal, via de *Möbelaktion*. De meubels

84 Voorbeeld : Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 920/2380.

85 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 936/2705.

86 Bijvoorbeeld : Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 923/3136.

van de joodse bewoners waren in de meeste gevallen weggehaald door de Antwerpse firma Arthur Pierre, gevestigd in de Isabellalei, een joodse buurt ⁸⁷. Er werden echter niet alleen meubels uit woningen weggehaald. Sommige Antwerpse expeditiebedrijven bewaarden in hun liftvans bezittingen van joden die nog voor de bezetting naar het buitenland gevlucht waren en hun inboedel later hadden willen laten verschepen. Tijdens de oorlog werden ook deze goederen geconfisqueerd. Na de bevrijding was de kans dat men deze inboedels kon terugvinden vrijwel onbestaande.

Tijdens het eerste jaar na de bevrijding lag het aantal inbraken en plunderingen enorm hoog, zeker tijdens de periode van de V-bommen. Ook joodse inboedels werden geplunderd. De dag van de bevrijding zelf, 4 september 1944, ontving de Antwerpse politie een aangifte van de huishoudster van de joodse dokter K., die op 3 September 1943 weggevoerd was. Het huis van de dokter was door de Duitsers in beslag genomen, met inbegrip van de hele inboedel. Toen de huishoudster bij de bevrijding naar het huis ging kijken, vernam zij dat de bewoners van het aanpalende huis langs de hofmuur meubelen hadden weggenomen. Daarnaast had ook iemand met een stootwagen allerlei voorwerpen opgehaald. De huishoudster vroeg de politie om het eigendom van haar werkgever op te zoeken en verklaarde zich bereid mee te gaan bij huiszoekingen ⁸⁸.

Na de oorlog werd ook de Dienst Economische Recuperatie opgericht. Hij deed aan opsporing en restitutie van goederen, of zorgde voor de vergoeding van slachtoffers indien die wettelijk voorzien was ⁸⁹. Voor de joodse slachtoffers bracht deze dienst echter weinig soelaas : er werd weinig joods goed gerestitueerd en evenmin volgde een vergoeding ⁹⁰. Aangifte bij de politie werd duidelijk aangeraden om in aanmerking te komen voor een eventuele schadevergoeding. Talloze processen-verbaal van de Antwerpse politie zijn terug te vinden waarin teruggekeerden een inventaris van hun bezittingen doorgaven, vertelden wie de woning vermoedelijk had leeggehaald en rond welke periode dit was gebeurd.

Uiteindelijk werden zeer vele roerende bezittingen nooit gerecupereerd, wat de vraag doet rijzen naar een eventuele schadeloosstelling. De wet van 1 oktober 1947 op de

87 *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolg in België : Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie...*, p. 128-129. Arthur Pierre verhuisde niet alleen meubelen, maar stond, net zoals een tiental andere Antwerpse verhuisfirma's, ook in voor het transport van joden naar Mechelen. Bij de gerechtelijke vervolging voor collaboratie werd Pierre tot 5 jaar gevangenisstraf veroordeeld. Op 5 november 1971 werd hij door het Hof van Beroep van Brussel in eer hersteld.

88 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 919/2418. Een andere aangifte in dezelfde trend werd ingediend door de niet-joodse gevolmachtigde beheerder van een joodse firma (Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 919/2077).

89 AJA, WJC-files, C247/3, Belgium, indemnification and reparations, 1945, La récupération des biens meubles en Belgique et en Allemagne, S. Wolkowicz aan Comité des Juifs de Belgique, 13.9.1945.

90 *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolg in België : Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie...*, p. 237-255.

• Home Manaster voor joodse weeskinderen tijdens het *Chanoeka*-feest in 1948.
(Foto Joods Museum van België)

oorlogsschade aan private goederen gold enkel voor wie de Belgische nationaliteit had. Het *World Jewish Congress* (WJC) trachtte in 1951 de Belgische regering tot het aanpassen van deze wetgeving te bewegen, zijn argumentatie stavend met voorbeelden en wetten uit andere Europese landen ⁹¹. Het slaagde er echter niet in enige verandering te bekomen. De pogingen van het WJC waren dus niet hét beslissende moment voor restitutie in België. Het was wachten tot de uitvaardiging van de *BrüG*-wet (*Bundesrückerstattungs-gesetz*) op 19 juli 1957, een Duitse federale wet inzake restitutie en schadeloosstelling.

De Duitse joden

In de periode 1933-1945 werden de joden van Duitse nationaliteit tot viermaal toe slachtoffer. Vanaf 1933 waren ze in Duitsland zelf slachtoffer van hun joodse afkomst en vluchtten ze naar het buitenland. Bij de Duitse inval in België, op 10 mei 1940, werden de joodse vluchtelingen slachtoffer van hun Duitse afkomst : op bevel van de Belgische overheid werden zij als ‘verdachten’ opgepakt en naar Frankrijk gebracht. Tijdens de bezetting werden ze opnieuw slachtoffer van hun joodse afkomst. De bezetter schreef bovendien een specifieke behandeling voor de uit het Groot-Duitse Rijk afkomstige

⁹¹ AJA, WJC-files, H59/19, Belgium, correspondence, topics, heirless property, 1950-1951.

joden voor ⁹². Tenslotte werden de Duitse joden na de bevrijding weerom slachtoffer van hun Duitse afkomst.

Sommige Duitse joden maakten werkelijk alle vier die etappes door, getuige daarvan een PV van de politie van de Antwerpse 7de Wijk : “Inlichtingen over [HK, ...], van Duitse nationaliteit, wonende alhier Lange Leemstraat [...]. Deze persoon verblijft in België sedert het jaar 1933 komende van Duitschland, alwaar hij uitwijkte voor het nazi regiem. Hij is gehuwd met [CC], geboren te Antwerpen, den 8 Maart 1910, van Belgische nationaliteit. Op 10 Mei 1940 werd hij als Duitscher aangehouden, en naar Frankrijk overgebracht, en is in de maand Augustus 1940 alhier teruggekeerd. Vanaf de maand September 1942 heeft hij zich hier en daar verborgen gehouden voor den bezetter, doch werd in het jaar 1943 twee maal door hen aangehouden, en overgebracht naar het verzamelkamp te Mechelen, daar hij israeliet is. Hij werd aldaar evenwel door den bezetter in vrijheid gesteld telkens, en dit volgens zijn verklaring voor bewezen diensten door hem aan het Duitse leger tijdens den Wereldoorlog 1914-1918. Bij bevel van 16 Februari 1945, uitgaande van het Ministerie van Justitie – Administratie der Vreemdelingen, werd hij in kennis gesteld dat hij het land zal moeten verlaten van zodra de omstandigheden het toelaten. Tot op heden werd dit bevel nog niet uitgevoerd. Hij moet zich tevens volgens de bestaande onderrichtingen elke week voor controle ten politiebureel aanmelden. Betreffende het doorlopend gedrag, omgang en zedelijkheid van deze persoon, is ons echter niet ongunstigs bekend, alsook niet over zijn houding tijdens de bezetting ten opzichte van het Vaderland” ⁹³.

Alle Duitse staatsburgers en burgers van voormalige Duitse bondgenoten werden na de bevrijding als ‘vijanden’ bestempeld. Dat was ook voor Nederland het geval, waar ze gezamenlijk met SS’ers en NSB’ers werden geïnterneerd en in kampen opgesloten ⁹⁴. Reeds op 21 augustus 1944 had de Belgische katholieke minister van Justitie, Antoine Delfosse, in Londen een omzendbrief opgesteld betreffende de toepassing van de besluitwet van 12 oktober 1918. De Antwerpse politie nam de directieven op in de dagorders van 8 september 1944. Volgens de richtlijnen van Delfosse moesten alle “vreemdelingen wier aanwezigheid voor het behoud van de openbare orde gevaarlijk is” geïnterneerd worden, met name “de onderhoorigen van Duitschland of van met Duitschland verbonden staten die den leeftijd van 16 jaar hebben overschreden en die zich op ‘s Rijks grondgebied mochten bevinden wanneer het bevrijd wordt” ⁹⁵. Een tragisch gevolg was dat ook Duitse en Oostenrijkse joden die nog voor de oorlog naar

92 AJA, WJC-files, H59/19, Belgium, correspondence, topics, heirless property, 1950-1951, p. 148 e.v.

93 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 7de wijk, MA 29 934/2090.

94 MICHAL CITROEN, *U wordt door niemand verwacht...*, p. 87.

95 “Rondschrijven van 21 augustus 1944 van den Minister van Justitie betreffende de toepassing van de besluitwet van 12 oktober 1918 (“Staatsblad” van 15-19 October 1918)”, in *Belgisch Staatsblad*, 1944 – 2933.

het buitenland gevlucht waren, onder deze maatregel vielen. De bezittingen van deze mensen werden onder sekwester geplaatst en geblokkeerd, in uitvoering van de besluitwet van 23 augustus 1944, in Londen op 4 september 1944 in het *Staatsblad* verschenen ⁹⁶.

Een proces-verbaal van de politie van de 6de Wijk van 16 september 1944 laat zien dat de omzendbrief van Antoine Delfosse strikt werd toegepast. B.Th., een Duitse vrouw, verklaarde aan de politie het volgende: "Gisteren heb ik mij met mijn man aangeboden in de Harmonie, daar ik had hooren zeggen dat alle die van Duitsche nationaliteit waren, zich moesten aanmelden. Mijn man is aangehouden en naar de Begijnenstraat gevoerd. Ik of mijn man hebben ons niet bezig gehouden met politiek. Ik heb mijn man die Jood is, gedurende 2 jaar verstoken voor de Duitschers met wie ik niet te doen heb gehad" ⁹⁷. B.Th. trachtte bij de politie uit te leggen dat het om een vergissing moest gaan. Het resultaat van haar interventie bij de politie was ontvondend: "Gezien [B.Th.] onder de bepalingen valt van het rondschrjven van het Ministerie nr. 340 (Justitie) van 21 augustus 1944 laten wij voornoemde interneeren in de Geniekazerne te Berchem" ⁹⁸. Een joods Amerikaans militair alarmeerde ook joodse hulporganisaties in de Verenigde Staten over deze schrijnende toestand ⁹⁹.

In september 1944 reageerde Antwerps burgemeester Camille Huysmans tegen de directieven van de omzendbrief van minister van Justitie Antoine Delfosse. Hij gaf zijn politie order dat joden ¹⁰⁰ die onder deze maatregel vielen niet mochten worden geïnterneerd, tenzij tegen deze persoon bepaalde feiten ten laste konden worden gelegd. De Hoofdcommissaris van Politie nam de aanwijzingen op in de dagorders van 16 september en bracht onmiddellijk ook de procureur des Konings op de hoogte. Even later volgden nog verdere richtlijnen van Huysmans. Er waren in Antwerpen dermate veel personen die volgens de omzendbrief van Delfosse geïnterneerd moesten worden dat er al snel geen plaats meer was voor extra gevangenen. Als *modus vivendi* stelde Huysmans voor dat lijsten zouden worden opgemaakt van Duitsers die geen gevaar uitmaakten voor de veiligheid van het land. Zij zouden in vrijheid worden gelaten en eventueel een meldingsplicht op het politiebureau hebben. Huysmans bracht Delfosse en de Afgevaardigde voor de provincie van de Hoge Commissaris voor 's Rijks Veiligheid, Kapitein Deswarte, hiervan persoonlijk op de hoogte. Deswarte gaf op zijn beurt de nota door aan de auditeur-generaal en hij herhaalde de twee grote motivaties voor Huysmans' beslissing. Enerzijds de materiële onmogelijkheid om alle personen die onder

96 "Besluitwet van 23 augustus 1944 betreffende het sequester van vijandelijke goederen, rechten en belangen", in *Belgisch Staatsblad*, 4.4.1944; AJA, WJC-files, C19/12, Belgium, 1945-1946, Note concernant le séquestre des biens appartenant aux réfugiés juifs d'origine allemande ou autrichienne, 4.10.1945.

97 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Processen-verbaal 6de wijk, MA 28 156/2664.

98 *Ibidem*.

99 Jewish Joint Distribution Committee-New York (verder afgekort JDC-NY), JDC-collection 45/54, file 149, Sgt Kurt Stern aan Jewish Welfare Board, 11.11.1944.

100 In het document zelf spreekt men over Israëlieten.

de circulaire vielen te interneren. Anderzijds speelde ook een morele overweging een rol : *“l’injustice flagrante à arrêter aujourd’hui notamment les Juifs qui se sont réfugiés ici pour éviter les camps de concentration en Allemagne et dont plusieurs ont été persécutés sous l’occupation”*¹⁰¹.

De uitzonderingsmaatregel van Camille Huysmans lokte ook kritiek uit. Zo nam het Antwerpse katholieke *Het Handelsblad* op 28 oktober 1944 een lezersbrief op, onder de sprekende kop “Waarom lopen de Rijksduitschers hier vrij rond?”. De schrijver van de lezersbrief had weinig begrip voor het beleid van Huysmans. Hij vreesde dat het niet naleven van de omzendbrief van Antoine Delfosse tot problemen kon leiden. Het zinde hem niet dat de politie alvorens een Duitser, Italiaan of Japanner aan te houden telkens voorafgaandelijk toelating moest vragen aan de burgemeester. Volgens hem was internering louter een veiligheidsmaatregel en geen straf¹⁰².

Camille Huysmans sprong ook buiten Antwerpen voor Duitse joden in de bres, zoals voor een Brusselse dame, telg uit de familie Oppenheimer. Het feit dat iemand van de familie Oppenheimer door deze maatregel last kreeg, was extra vervelend omdat Ernest Oppenheimer een sleutelfiguur was in de heropleving van de Antwerpse diamant. Huysmans bracht de katholieke minister van Justitie, Maurice Verbaet, en het Brussels stadsbestuur alvast op de hoogte opdat mevrouw Oppenheimer met rust zou gelaten worden. Aan de dame zelf stuurde hij bemoedigende woorden met de verzekering dat deze zaken zouden stoppen¹⁰³.

Na de bevrijding interneerde de Britse militaire autoriteit in België ongeveer 2.000 joden¹⁰⁴. In Antwerpen drong de Britse overheid er half oktober 1944 op aan om de “*harmless german internees*” zo snel mogelijk te ondervragen met het oog op hun eventuele vrijlating¹⁰⁵. Door de discriminerende maatregelen konden bovendien meer dan 6.000 Duitse en Oostenrijkse joden geen werk vinden in België en waren zij van sociale hulp afhankelijk¹⁰⁶. Een rapport van december 1944 had het zelfs over 8 à 10.000 Duitse en Oostenrijkse joden die onder deze maatregelen vielen¹⁰⁷. Wel zouden

101 SOMA, Archief Hoog Commissariaat voor ‘s Lands Veiligheid, Z5 Rapports officiers régionaux : Anvers et Limbourg, Deswarte aan Auditeur-Generaal, 27.9.1944.

102 AMVC, ACH, d.53, “Waarom lopen de Rijksduitschers hier vrij rond?”, in *Het Handelsblad*, 28.10.1944.

103 AMVC, ACH, d.79, C. Huysmans aan J. Frankenstein-Oppenheimer dd. 14.12.1944, C. Huysmans aan M. Verbaet, 20.12.1944.

104 AJA, WJC-files, H61/7, Belgium, relief and rescue, 1943-1944, Document dd. 7.11.1944 en A. Tartakower aan Kubowitzki (cc. Jacoby), 9.11.1944.

105 SOMA, Archief Hoog Commissariaat voor ‘s Lands Veiligheid, Z5, Rapports officiers régionaux : Anvers et Limbourg, Deswarte aan le Haut Commissaire à la Sécurité de l’Etat, 17.10.1944.

106 AJA, WJC-files, C166/4, Belgium, reports, correspondence, 1940-1945, Jewish news from Belgium Issued by Bureau d’Informations juives (Editor : S. Perelman, Advisor : S. Pomeranc), 4.1945, vol. 1, nr. 1.

107 AJA, WJC-files, H59/18, Belgium, reports, general situation, 1945-1947, Lady Reading’s Visit to Brussels – December 11-14th, 1944.

er dankzij de tussenkomst van het Joodsch Verdedigingscomiteit (JVC) – en later de *Aide aux Israélites victimes de la Guerre* (AIVG) – bij het ministerie van Justitie slechts een 100 personen gearresteerd zijn, met name enkel zij die van collaboratie beschuldigd waren. Dat was onder meer te danken aan de AIVG-vooraanstaande Max Gottschalk, die zich reeds voor de oorlog voor het lot van de joodse vluchtelingen had ingezet ¹⁰⁸.

Ook via het *World Jewish Congress* (WJC) werd aangedrongen om aan de tragische toestand van de Duitse joden een einde te maken. Hun pogingen konden niet steeds op evenveel begrip rekenen, zelfs niet binnen Belgische joodse middens. Deze reactie kaderde in de sterk patriottische en anti-Duitse houding van vele Belgische joodse leiders, een opstelling die zij ook tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog aangenomen hadden. Zo ontving Leon Kubowitzki op 13 november 1944 van Emile Allard van het JVC, als antwoord op zijn vraag te verhelpen aan de internering het volgende schrijven : *“Je suis certain qu’un traitement humain leur sera réservé par l’autorité belge, qui est néanmoins forcée, comme vous le comprendrez, de prendre les précautions nécessaires pour ne pas laisser à l’arrière des armées alliées des sujets ennemis. Vous n’ignorez pas que certains Juifs se sont conduits plus en allemands qu’en juifs”* ¹⁰⁹.

Stilaan veranderde de houding van het JVC, of meer bepaald van zijn opvolger, de AIVG. Vanaf ongeveer juni 1945 hield Alfred Rosenzweig, die tijdens de bezetting zowel actief was geweest in de JVB als het JVC ¹¹⁰, zich voor de AIVG en het WJC bezig met de problemen van de Duitse joden in België. Doelstelling was om Duitse joden als niet-vijanden te laten erkennen, het sekswerter op hun goederen op te heffen en hen aan werkvergunningen te helpen ¹¹¹. Datzelfde jaar werd een speciale organisatie voor de Duitse joden opgericht, het *Comité israélite des Réfugiés victimes des Lois raciales* (COREF).

Op 25 april 1945 werd in het *Belgisch Staatsblad* een rondschriven van de katholieke minister van Justitie Charles du Bus de Warnaffe gepubliceerd in verband met de regularisatie van de situatie van de Duitse joden ¹¹². Duitse joden die tijdens de oorlog

108 JDC-NY, JDC-collection 45/54, file 149; “Max Gottschalk”, in JEAN-PHILIPPE SCHREIBER, *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique...*, p. 139-141.

109 AJA, WJC-files, D115/2, Rescue, Dr. Glans, Rescue work Belgium, reports and correspondence, 1943-1945, E. Allard aan A.L. Kubowitzki, 13.11.1944 (vanuit Chicago).

110 Alfred Rosenzweig was in 1935 uit Duitsland gevlucht en was, samen met zijn echtgenote, voor de oorlog actief in het *Hilfskomitee für Deutsche Flüchtlinge* in Antwerpen. Naast zijn activiteiten in het JVC was hij tijdens de oorlog in Brussel lid van de juridische en sociale dienst van de Vereniging van Joden in België. In 1945 werd hij administrateur en hoofd van de juridische dienst van de AIVG en wettelijk adviseur van het WJC in Brussel (“Alfred Rosenzweig”, in JEAN-PHILIPPE SCHREIBER, *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique...*, p. 296-297).

111 AJA, WJC-files, B80/10, Belgium, 1945, Memo, 21.6.1945.

112 “Rondzendbrief Ministerie van Justitie van 16 april 1945 aan de heeren Burgemeesters van het Rijk. Vreemdelingen – Getuigschrift van burgertrouw – Gevolgen”, in *Belgisch Staatsblad*, 25.4.1945.

• Een jeep van het American Jewish Joint Distribution Committee, die in de zomer van 1946 ook werd gebruikt om kinderen te vervoeren.
(Foto Joods Museum van België)

niets tegen de Belgische staat hadden gedaan, kregen een “getuigschrift van burgertrouw”. Voortaan werden zij als niet-vijandelijke Duitsers erkend. De meldingsplicht bij de politie verviel en zij kregen de toelating om zich “op Belgisch grondgebied te verplaatsen met uitzondering van de kantons Eupen-Malmédy en Saint-Vith”. Tot dan gold het verbod de woonplaats te verlaten. Er werd nog aan toegevoegd : “De toekenning van die groote voordeelen aan de Duitsche Israëlieten en de Duitsche vluchtelingen, houder van een ‘getuigschrift van burgertrouw’, dient voor u een reden te zijn om iedere aanvraag met bijzondere aandacht te onderzoeken”. Op de identiteitsbewijzen diende de vermelding “Duitscher (niet-vijand)” te worden aangebracht. Een omzendbrief van het ministerie van Ravitaillering van 6 juni 1945 schreef voor dat de vermelding ook op de ravi-tailleringkaart moest worden vermeld ¹¹³.

Ook al waren deze maatregelen een stap in de goede richting, de wettelijke bepalingen van het sekwester op vijandelijke goederen maakten het voor joden van Duitse origine nagenoeg onmogelijk hun beroep weer op te nemen. Hun rekeningen waren geblokkeerd, zij mochten er geen nieuwe openen en alle notariële akten in verband met transfer

113 *Ibidem*, “Rondschrijven van het Ministerie van Ravitaillering aan de gemeentebesturen voor ravitaillering en rantsoenering. Opmaken der ravitailleringkaarten afgeleverd aan de israëlieten en aan Duitsche vluchtelingen die in het bezit zijn van een bewijs van burgertrouw”, in *Belgisch Staatsblad*, 6.6.1945.

van goederen waren verboden ¹¹⁴. Dat maakte elke commerciële activiteit omzeggens onmogelijk. Daarom werd er op aangedrongen dat voor de Duitse joden, net zoals reeds voor de Italianen het geval was ¹¹⁵, de sekwestermaatregelen zouden worden opgeheven. In juli 1946 trok Sophie Perelman ¹¹⁶, secretaris-generaal van de Belgische afdeling van het *World Jewish Congress*, de Raad van Joodse Verenigingen in België (RJVB), en tijdens de oorlog actief in het Joodsch Verdedigingskomitee (*Comité de Défense des Juifs*), nogmaals aan de alarmbel: “*Depuis plus d’un an nous nous efforçons de faire lever le séquestre sur les biens des Juifs allemands et nous nous sommes heurtés à de la mauvaise volonté de la part de l’Office des Séquestres et le Ministre des Finances n’a jamais voulu nous recevoir à ce sujet. [...] j’ai appris que l’Office des Séquestres désire que les biens des Juifs allemands se trouvant en Belgique tombent dans l’inventaire des biens allemands que les Alliés vont récupérer en fait de réparations. [...] ceci est exactement un cas où le Congrès juif mondial devrait intervenir*” ¹¹⁷.

Pas op 13 januari 1947 kwam er een Besluitwet waardoor onderdanen van landen die de Belgische en geallieerde zaak hadden gediend, of door het nazi-regime als vijanden waren beschouwd, de opheffing van hun sekwestre konden vragen. In de praktijk was het echter zo dat de Dienst van het Sekwestre reeds voordien, in afwachting van verdere wettelijke bepalingen, aan bepaalde categorieën van Duitsers en Oostenrijkers het beheer van hun goederen opnieuw had overgelaten. De Dienst van het Sekwestre was inderdaad niet onwetend over het feit dat Duitsers en Oostenrijkers die vervolgd waren geweest door het nazi-regime onrechtmatig werden behandeld. Tenslotte bracht de wet van 14 juli 1951 een definitieve, officiële regeling ¹¹⁸.

IV. De economische (her-)opbouw

Het onderzoek naar de economische activiteit van de joden in Antwerpen is geen sinecure. Er stellen zich talrijke vragen. Is er een verschuiving ten opzichte van de vooroorlogse periode? Is de economische activiteit een middel tot integratie in de Belgische samenleving? Heeft die activiteit gevolgen voor het ideologisch karakter van de joodse gemeenschap in Antwerpen? We kunnen in het kader van dit artikel

114 AJA, WJC-files, C19/12, Belgium, 1945-1946, Note concernant le séquestre des biens appartenant aux réfugiés juifs d’origine allemande ou autrichienne, 4.10.1945.

115 “Besluitwet van 1 augustus 1945 tot uitlegging van de besluitwet van 23 augustus 1944 betreffende het sequester van vijandelijke goederen, rechten en belangen”, in *Belgisch Staatsblad*, 16-17.8.1945.

116 Sophie (Chana Zosia) Perelman, een links zionistische militante, was de zus van Chaïm Perelman, die tijdens de Tweede Wereldoorlog evenzeer in het Joodsch Verdedigingskomitee actief was (“Perelman-Schneebalg, Chana Zosia dite Sophie”, in JEAN-PHILIPPE SCHREIBER, *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique*., p. 275-276).

117 AJA, WJC-files, C19/12, Belgium, 1945-1946, S. Perelman aan N. Robinson, 16.7.1946.

118 *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolg in België: Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie*..., p. 187.

onmogelijk deze vragen adequaat beantwoorden. Wel geven we een eerste idee over de algemene situatie na de bevrijding.

Traditioneel wordt de diamantsector als dé joodse industrietak gezien. Dat geldt in het bijzonder voor de diamant*handel*, waarin het grootste deel van de Antwerpse joden actief was. Na de bevrijding werd de diamantsector vrij snel nieuw leven ingeblazen en werd binnen diamantmiddelen een ‘zuivering’ doorgevoerd. De heropleving was in de eerste plaats te danken aan de voorbereiding van het trio Goldmuntz- Schamisso-Huysmans tijdens de oorlog in Londen. Ook het feit dat in de Antwerpse diamant*industrie* heel wat niet-joden actief waren, zorgde ervoor dat de continuïteit verzekerd was. Het grootste probleem bij de heropleving was de bevoorrading van ruwe diamant. In 1945 werd Romi Goldmuntz de belangrijkste leverancier. *Volksgazet* berichtte opgetogen over de eerste 30.000 karaat die via hem begin februari aankwamen ¹¹⁹. Begin maart 1945 volgde een nieuwe lading van 30.000 karaat ¹²⁰. De grootste afnemer van geslepen diamant uit Antwerpen (69,5%) waren de Verenigde Staten.

De terugkeer van de joodse diamantairs was heel belangrijk voor de heropbouw van het joods leven in Antwerpen. Romi Goldmuntz profileerde zich als dé man die de diamantdiaspora uit het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten repatrieerde. Toch was die terugkeer niet evident. Naast het tekort aan invoer van ruwe diamant waren er de financiële maatregelen die aan de diamantairs werden opgelegd. Ook de geruchten over het – opnieuw de kop opstekende – antisemitisme in Antwerpen vertraagden de terugkeer. De heropleving van de Antwerpse diamantsector was echter van korte duur. Reeds in 1946 diende zich ten gevolge van een nieuw tekort aan ruwe toevoer een crisis aan ¹²¹.

Het is niet eenvoudig de andere ‘joodse beroepen’ te achterhalen. De jodenvervolgung was in Antwerpen wel bijzonder hard geweest en had er de joodse bevolking sterk uitgedund. Mede daardoor verkozen vele joden tijdens en na de oorlog om zich in Brussel of elders te vestigen. Bovendien waren de lagere sociale groepen in verhouding veel harder getroffen door de vervolging. Zij hadden het minste middelen gehad om zich te kunnen redden. Dat alles had gevolgen voor het sociaal-economisch profiel van de Antwerpse joodse gemeenschap. Ook het politieke profiel had een verandering ondergaan. De bezetting had de linkerzijde een zware slag toegebracht. Nooit zou ze nog haar vooroorlogse bloei bereiken.

119 “Belangrijk bericht voor de diamantbewerkers : de eerste 30.000 karaat diamant komen te Antwerpen toe”, in *Volksgazet*, 30.1.1945; “Het diamant is aangekomen”, in *Volksgazet*, 3-4.2.1945.

120 “Uit de diamantnijverheid : nieuwe voorraad ruwe diamant te Antwerpen toegekomen”, in *Volksgazet*, 5.3.1945.

121 ERIC LAUREYS, *Het diamantschaakspel* ..., p. 382-452; Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, Persdossiers, Pr 856, Questions économiques et financières générales. Industrie du diamant 1942-44 en Pr 592 Belgique : Quest. économique. D. Général, 5.1.45-31.12.45.

V. De (her-)opbouw van het joods leven

Het religieus leven

Naast de opvang van de teruggekeerden trachtte het Comité ter Verdediging van de Joodsche Belangen (CVJB) het religieuze leven te herorganiseren. De allereerste eredienst werd gehouden door kaplan Jaffo uit Manchester, die samen met de geallieerde troepen Antwerpen was binnengetrokken. Nadien werden de algemene diensten in de intact gebleven Eisenmann-synagoge in de Oostenstraat gehouden. Ook in het Beth-Hamidrash van de Terliststraat werden diensten georganiseerd, zij het op de eerste verdieping, aangezien het gelijkvloers leeggeplunderd was ¹²². Voor *Jom Kippoer* 1944 greep een dienst plaats in de synagoge van de Oostenstraat 43. Het *Kol Nidrei* begon om 18 uur. Zitbanken werden geleend bij de Antwerpse stadsdiensten en voorzanger Melamedoff, die ook reeds voor de oorlog in Antwerpen voorzanger was, kwam speciaal uit Brussel over ¹²³.

Romi Goldmuntz bracht joden in Londen en New York op de hoogte van het religieuze leven in Antwerpen. Zijn verslag betreft vermoedelijk de periode eind november - begin december 1944 : *“More Jews are now arriving in Antwerp from other parts of Belgium and also from France. Chazan [= voorzanger] Melamedoff and 2nd Chazan Rosenbaum have been re-engaged. An allotment has been made to the Chevra Kadischa [= joodse begrafenisonderneming] for the orthodox reburial of people who had been buried in gardens, etc. without coffins or religious rites. All the Synagogues have been destroyed, with the exception of the Eisenmann’s in the Rue de l’Orient; there is practically nothing left of the Jewish community. Melamedoff comes from Brussels every Friday and holds a Shabbos Service at Eisenmann’s, and on Sundays holds services at 313, Lange Leemstraat where a Chanukah Service was organized to which Jewish Officers and men of the British and American Forces were invited. This was very successful and had a good effect on the morale of the unfortunate victims of Nazi oppression”* ¹²⁴.

De twee grootste joodse gemeenten van Antwerpen, de streng orthodoxe Machsike Hadass en de orthodoxe Shomre Hadass, werden na de oorlog samengevoegd tot de Verenigde Israëlitische Gemeenten (VIG). In feite was dat een bestendiging van de officieuze toestand tijdens de bezetting. In 1945 waren er volgens de VIG-ledenlijsten 368 leden ¹²⁵. Er woonden toen ongeveer 2.000 joden in de stad. Rekening houdend met het feit dat enkel het familiehoofd lid werd voor het hele gezin, dat niet iedereen van

122 JOZEF STERNIGOLD, *Geleefd en Beleefd...*, p. 46.

123 “Israëlitische godsdienst”, in *Volksgazet*, 26.9.1944.

124 AJA, WJC-files, H59/18, Belgium, situation reports 1945-1947, Belgian Jewish Committee (Londen) aan Belgian Jewish Representative Committee (New York), 20.12.1944.

125 Archief Verenigde Israëlitische Gemeenten Antwerpen (verder afgekort als : Archief VIG), A 1, ledenboek 1945-1947.

plan was om in Antwerpen te blijven en dat anderen nog niet voldoende geïnstalleerd waren om aan een lidmaatschap te denken of eenvoudigweg niet religieus waren, lijkt dat een realistisch cijfer ¹²⁶. Ook de chevra kadisha, de joodse begrafenisvereniging, werd verenigd. Voor religieuze joden was het bijzonder belangrijk om overleden joden die tijdens de bezetting geen joodse begrafenis hadden gehad, op te graven en alsnog volgens de joodse ritus te begraven.

Op 21 maart 1945 ging de eerste naoorlogse VIG-vergadering door. Drijvende krachten achter deze nieuwe start waren opnieuw de gewezen joodse verzetslui van het Antwerps Comité ter Verdediging van de Joden, financieel gesteund door een lening van de Hulp aan Israëlieten Slachtoffers van de Oorlog (HISO, cf. *infra*) ¹²⁷. Voor een samenwerking van de gemeenten waren talrijke Antwerpse joden gewonnen. Volgens hen kon de zo zwaar gehavende joodse gemeenschap best samen sterk staan. Na de verschrikking van de oorlog vonden ze het een normale en logische stap dat de joodse gemeenschap zo nauw mogelijk samenwerkte en een zo groot mogelijke eenheid trachtte te bereiken. Daarnaast voldeed de samenvoeging aan praktische en financiële behoeften. De rabbijnen waren afwezig, er was bijna geen cultuspersoneel, de synagogen en badhuizen waren beschadigd en er waren sowieso niet veel joden in de stad. Gezien de situatie was het al moeilijk om bijvoorbeeld één ritueel badhuis, gebedshuis of ritueel slachthuis te openen.

Binnen de VIG bleven wel de twee vooroorlogse en door de Belgische staat erkende structuren van Shomre en Machsike Hadass bestaan. Dat hield in dat ze afzonderlijke verkiezingen en een aparte boekhouding hadden ¹²⁸. Het VIG-bestuur zelf werd samengesteld uit leden van beide vooroorlogse gemeenten. De bejaarde M. Schwerner werd de eerste voorzitter. Het vooroorlogs *establishment* kwam pas geleidelijk terug uit het buitenland. Bij hun terugkeer namen zij vaak hun vooroorlogse functie weer op.

Aangezien de VIG zowel streng orthodoxe als vrij liberaal orthodoxe joden groepeerde, kon dat tot de nodige spanningen leiden. Zo was binnen Machsike Hadass niet iedereen ervan overtuigd dat een dergelijke samenwerking kans op slagen had. Hun houding werd door anderen afgeschilderd als anti-solidair en kleingeestig : met hun ‘Shabbes voor zich’ – waarmee men afzondering bedoelde – hadden zij duidelijk de nieuwe tijd niet begrepen ¹²⁹. Ook van de kant van Shomre Hadass rezen er twijfels. Tekenend is dat de tweede voorzitter van de VIG, Jozef De Lange, die tot de Shomre Hadass behoorde,

126 Archief Centraal Israëlitisch Consistorie van België, 3.3.22, Composition du CCI 1945-49, Élections, Démissions, v. liste; Archief VIG, A 12, Notulen van de beheerraad 1945-1948.

127 JOZEF STERNIGOLD, *Geleefd en Beleefd...*, p. 48, 60.

128 Machsike Hadass hield haar verkiezingen voor de aanstelling van een voorlopige beheerraad op 29 april 1945. Shomre Hadass had toen reeds een bestuur aangesteld.

129 Stadsarchief Antwerpen, Politiearchief, Doss XV e 3 : Comité ter Verdediging der Joodse Belangen, Joodse Gemeente, Ver[e]enigde Joodse organisaties van Antwerpen, allerlei andere Joodse Organisaties, MA 26.344 (B), Doc. 1.

slechts korte tijd aanbleef, deels om gezondheidsredenen, maar vooral omdat hij zich niet kon vinden in de sterke orthodoxe stempel en hij conflicten verwachtte. Toen leden van *Machsike Hadass* uit de kampen terugkeerden, vonden die de VIG dan weer veel te weinig orthodox. Desondanks slaagde men er de eerste jaren na de bevrijding in een – weliswaar moeilijk – evenwicht te vinden. De onderlinge verschillen in de beleving van het joods-zijn weken voor het algemeen belang. In de jaren 1950 zou er weer meer ruimte voor diversiteit komen. Steeds meer stemmen gingen op om de vooroorlogse situatie met de twee gemeenten te herstellen, wat in 1958 effectief gebeurde.

Ondanks bovengeschetste spanningen werd de naoorlogse joodse gemeenschap van Antwerpen door buitenstaanders in haar geheel als sterk religieus aanzien. In 1945 schreef de reeds geciteerde Amerikaans joodse officier Herbert Weiner aan joodse instanties in de Verenigde Staten: “*But, Gentlemen of J.I.R. [Jewish Institute of Religion], you should have seen the richness of a Jewish Sabbath here. You should have seen these people, some of whom kept Kashrut throughout their captivity, praying. There is more Hebrew spoken here than in any of our seminaries. There is more pride in their Jewishness locked up in this shelter than in all of New York City*”¹³⁰.

De sociale opvang

Voor een onderzoek naar de joodse sociale opvang beschikken we over bijzonder weinig bronnen. De consultatie van het archief van het Centraal Beheer voor Joodse Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon, de rechtsopvolger van het Comité ter Verdediging van de Joodsche Belangen (CVJB), was tot dusver niet mogelijk. Het archief bevat onder meer de notulen van de vergaderingen en tal van andere nuttige informatie¹³¹.

Aanvankelijk nam het CVJB zijn beslissingen autonoom. Vrij snel echter kwamen contacten met Brussel tot stand, waar eveneens gewezen joodse verzetslui voor de sociale opvang zorgden. Het Joodsch Verdedigingscomité (JVC) nam er als gezegd de naam *Aide aux Israélites victimes de la Guerre* (AIVG) aan en coördineerde aldaar het sociale hulpbetoon voor gans België. Het was de bedoeling om na de bevrijding allemaal aan hetzelfde zeel te trekken en de verdeling van de financiële middelen zo goed mogelijk te coördineren¹³². In Nederland en Frankrijk zien we een gelijkaardig centraliserend

130 AJA, WJC-files, D 78/15, Belgium, children, Jan-Sept 1945, Warrant Officer Herbert Weiner aan Mr. Jacobs van het Jewish Institute of Religion, 17.6.1945.

131 Zie vooral ANDRÉE KATZ, *75 jaar Centrale: Armoede en uitsluiting... een uitdaging!*, Antwerpen/Rotterdam, 1995.

132 Het geld kwam in het begin bijna voor 100 % van de Joint en werd volgens de noden over de lokale afdelingen verdeeld. Binnen de nationale AIVG-structuur was de gewezen verzetsman Jozef Sterngold de bestendig afgevaardigde voor Antwerpen (JOZEF STERNGOLD, *Geleefd en Beleefd...*, p. 44).

initiatief in respectievelijk de Joodse Coördinatie Commissie (JCC) en het *Conseil représentatif des Institutions juives de France* (CRIF) ¹³³.

Na verloop van tijd werd het Antwerps CVJB omgedoopt in Hulp aan Israëlieten Slachtoffers van de Oorlog (HISO), de Nederlandse vertaling van AIVG. Op die manier had het comité ook een juridische basis. Vrij snel zou de Antwerpse HISO zich bijna onafhankelijk ten opzichte van de AIVG opstellen. Ze ontving het haar door de AIVG toegekende bedrag, maar beschikte er verder bijna zonder enige externe controle of verantwoording over. Slechts tot begin 1946 kan men de HISO werkelijk als een vanuit Brussel gecoördineerd lokaal AIVG-comité beschouwen. De verhouding lag enerzijds moeilijk omdat Antwerpen, dat gewend was om autonoom te handelen en voor de oorlog de grootste joodse gemeenschap van België kende, moeite had met het aanvaarden van een afhankelijkheidspositie ten opzichte van Brussel. Anderzijds maakte het verschillend karakter van de joodse gemeenschap in Brussel en Antwerpen dat beide andere prioriteiten legden ¹³⁴.

De kinderkwestie

De kinderkwestie was één van de meest delicate naoorlogse problemen die zowel in België als Frankrijk, maar vooral in Nederland tot heftige discussies geleid heeft ¹³⁵. In België waren er na de bevrijding ongeveer 2.000 joodse oorlogswezen. Een groot deel had de oorlog bij katholieke families of instellingen overleefd. Voor de orthodoxe en zionistische joden stond het na de oorlog vast dat deze kinderen een joodse opvoeding moesten krijgen. Ze dienden in een joods milieu te worden opgevoed. Indien dat niet gebeurde, leed de al zo zwaar getroffen joodse gemeenschap nog eens extra verlies. Dat was evenwel niet de mening van joodse communisten en andere meer geassimileerde joden. Indien de ouders van het kind niet orthodox joods hadden geleefd en het kind tijdens de oorlog in een goed pleeggezin was terecht gekomen, waren zij van oordeel dat het in het belang van het kind was om het niet voor een tweede keer uit zijn vertrouwde omgeving weg te halen. De Brusselse AIVG zou in deze kwestie zware kritiek krijgen van de Antwerpse HISO, waar een meerderheid voor het terugbrengen van de kinderen was. Brussel ging, mede door het gebrek aan middelen, eerder pragmatisch tewerk en zette zich volgens Antwerpen niet (snel) genoeg in voor de zaak ¹³⁶.

133 F.C. BRASZ, "Na de tweede wereldoorlog: van kerkgenootschap naar culturele minderheid", in J.C.H. BLOM, R.G. MANSFELD & I. SCHÖFFER (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, Amsterdam, 1995, p. 361.

134 JOZEF STERNIGOLD, *Geleefd en Beleefd...*, p. 43.

135 MICHAL CITROEN, *U wordt door niemand verwacht...*, p. 200-227; JOSEPH MICHMAN, HARTOG BEEM & DAN MICHMAN, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Amsterdam/Antwerpen, 1999, p. 207-210. Voor Frankrijk verwijzen we naar ESTHER BENBASSA, *Histoire des Juifs en France*, Paris, 1997, p. 271-273.

136 HANNE HELLEMANS, "Zij die verloren zijn zullen niet vergeten worden." *Pogingen tot herintegratie van de kinderen in de joodse gemeenschap na de Tweede Wereldoorlog. Een ideologisch debat*, onuitgegeven licentiaatverhandeling, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent, 2002.

Het onderwijs

Dat een joodse opvoeding heel belangrijk geacht werd, bewijst ook de ijver waarmee het joods onderwijs in Antwerpen heropgestart werd. Onmiddellijk na de bevrijding werd in de lokalen van de *Tachkemoni* een 'verenigde joodse school' opgericht, die, omwille van de V-bommen, weliswaar bijna onmiddellijk opnieuw moest worden gesloten. De eenheid op onderwijsvlak was van korte duur. De zionistische *Tachkemoni* en de orthodoxe *Jesode Hatora* verschilden dermate van karakter dat de ééngemaakte school niet standhield. Jiddisch en Hebreeuws waren het voorwerp van discussie. Voor de orthodoxen was het belangrijk dat de leerlingen de Bijbel bestudeerden, waarvoor zij Bijbels Hebreeuws leerden. De aangewezen onderwijstaal hierbij was het Jiddisch. Voorstanders van de idealen van de *Tachkemoni* verzetten zich echter tegen het gebruik van het Jiddisch en wilden modern Hebreeuws onderwijzen. De meningen stonden lijnrecht tegenover elkaar. Na het einde van de bombardementen gingen beide scholen hun eigen weg.

Het verenigingsleven

Ook het verenigingsleven ging vrij vlug opnieuw van start. De *Agudath Israel*, *Mizrachi*, *Poale Zion*, de Vereniging van Joodsche Ambachtslieden en andere hernamen zo snel

- Na de bevrijding werd de vooroorlogse *Tachkemoni*-school opnieuw geopend, met o.a. een kleuterafdeling. Door spanningen tussen een zionistische en een orthodoxe stroming, werd de school echter snel opgesplitst. (Foto Leo en Emmy Van Assche-Van den Brande)

mogelijk hun activiteiten. Daarnaast zagen nieuwe verenigingen, zoals die van joodse ex-politieke gevangenen, het licht ¹³⁷. We kunnen binnen het kader van dit artikel hier niet dieper op ingaan. We beperken ons tot enige algemene vaststellingen. Vooreerst bracht de verandering van het sociale profiel van de joodse gemeenschap in Antwerpen een verzwakking van het linkse verenigingsleven met zich mee. Een tweede gevolg van de oorlog was dat het zionisme in veel bredere kringen ingang vond. Talrijke joden die voor de oorlog dit gedachtengoed niet volgden, werden door de verschrikkingen van de oorlog overtuigd van de nood of het nut van een joodse staat. Een joodse staat zou gelijkaardige vervolgingen voorkomen en, in geval van nood, de joden een veilig schuiloord bieden. Strikt religieuze organisaties, zoals de *Agudath Israel*, die voor het uitbreken van de oorlog expliciet anti-zionistisch waren, stelden zich nu pragmatisch op. Zij werden daarom nog geen voorstanders, maar keurden het zionisme niet langer af. De strijd om een joodse staat in Palestina met wapensmokkel en illegale immigratie maakte anderzijds dat joden door de Belgische politie en staatsveiligheid als verdachte subjecten gevolgd werden.

De *Agudath Israel* en de uitgesproken zionistische *Mizrachi* werden na de oorlog de grootste Antwerpse joodse verenigingen. Beiden zijn religieus, wat ook al wijst op de sterke aandacht voor het religieuze aspect dat tot op vandaag in Antwerpen duidelijk aanwezig is.

VI. Besluit

Alhoewel we pas vanaf 1946 van een ‘normalisering’ van de Antwerpse joodse gemeenschap kunnen spreken, was het eerste naoorlogse jaar cruciaal. Toen werd het fundament gelegd dat de verdere uitbouw en reorganisatie van joods leven in Antwerpen/België zou bepalen. Eénmaal Antwerpen op 4 september 1944 bevrijd was, kwamen er terug joden in de stad. De zwaar getroffen joodse gemeenschap organiseerde zich onmiddellijk. Zij die de oorlog hadden overleefd werden niet aan hun lot overgelaten. Het Comité ter Verdediging van de Joodsche Belangen (CVJB) zorgde voor een centraal verzamelpunt en opvang. De overlevenden stonden, naast het bange afwachten op nieuws van familie en vrienden, voor een hele hoop praktische problemen. Huizen waren door vreemden bewoond, de inboedels waren verdwenen en joden van Duitse nationaliteit werden na

137 Voorbeelden in de *Volksgazet*: “Mededeelingen voor de Joodsche opgeëischten”, in *Volksgazet*, 14-15.10.1944, p. 2; “Joodsche Soc. Partij Poale-Zion – Zeire-Zion”, in *Volksgazet*, 14.11.1944, p. 2; “Antwerpsch nieuws – Joodsche politieke gevangenen”, in *Volksgazet*, 20.11.1944; “Joodsche Politieke Gevangenen”, in *Volksgazet*, 4.12.1944; “Joodsche politieke Gevangenen”, in *Volksgazet*, 12.2.1945, p. 2. Het *Staatsblad* geeft in de statuten van de Vereniging van Joodsche Politieke Gevangenen als stichtingsdatum 12 april 1945 (*Belgisch Staatsblad*, 5.5.1945, blz. 542 akte nr. 941). De vereniging werd echter al opgericht op 15 oktober 1944 (volgens haar eigen briefpapier, in Archief VIG, A 38-39, Briefwisseling 1949, Verenigingen, instellingen, firma’s).

de bevrijding het slachtoffer van een reeks door de Belgische regering uitgevaardigde anti-Duitse maatregelen. Sommige problemen waren vrij gemakkelijk op te lossen, zoals de recuperatie van joods vastgoed en banktegoeden. Voor andere problemen werd slechts moeizaam of helemaal nooit een oplossing gevonden. Huurwoningen opnieuw betrekken, was niet evident. Bij niet-joden in bewaring gegeven eigendommen werden niet altijd teruggevonden of teruggegeven. De door de Duitsers weggevoerde inboedels waren omzeggens onvindbaar en een schadeloosstelling van de verdwenen bezittingen liet lang op zich wachten.

Na de Tweede Wereldoorlog werden, in tegenstelling tot de periode na de Eerste Wereldoorlog, veel minder uitzonderingswetten uitgevaardigd. We kunnen stellen dat het Belgische rechtssysteem niet voorbereid was om adequaat te reageren op de gevolgen van de uitzonderingspolitiek van de bezetter ten opzichte van één bevolkingsgroep. Het was vooral op aandringen van de slachtoffers zelf, van de joden in België, dat voor deze specifieke problemen een juridische oplossing gezocht werd. Ook vanuit de joodse exilgemeenschap in New York werd gepoogd regeringshulp te bekomen. De joden in België vormden echter een minderheidsgroep en slechts een minderheid van hen bezat de Belgische nationaliteit. Hun mogelijkheden om op de politieke besluitvorming te wegen waren dan ook gering.

De snelheid waarmee joodse instellingen zoals de joodse gemeente en de joodse school weer opgericht werden, wijzen op het belang dat gehecht werd aan de joodse identiteit en het doorgeven ervan aan de kinderen. Al heel vlug tekende zich in Antwerpen een orthodox joods profiel af, een element dat ook vandaag als hét typische kenmerk van de Antwerpse joodse gemeenschap beschouwd wordt. Vóór de Tweede Wereldoorlog kende Antwerpen weliswaar reeds een sterke *Mizrachi* en *Agudath Israel*, maar het overheersende beeld was zeker niet het orthodoxe.

Welke verklaringen kunnen we aanreiken voor de duidelijk orthodoxe stempel die Antwerpen na de bevrijding kenmerkt? Vooreerst was er het linkse activieveld omzeggens volledig vernietigd. De laagste geledingen op de sociale ladder waren verhoudingsgewijs veel sterker getroffen door de jodenvervolging en judeocide. Het vooroorlogse kleurrijke en bloeiende socialistische en communistische joodse verenigingsleven was na de oorlog herleid tot een kleine groep die nooit de impact zou heroveren die het voor de oorlog had. De zionistische activiteit werd nu haast volledig gedomineerd door de religieuze *Mizrachi*. Twee migratiegolven, eind de jaren 1940 en in de tweede helft van de jaren 1950, bestendigden het orthodox karakter van Antwerpen. Toen vestigden zich een scala van streng orthodoxe en chassidische bewegingen in de metropool. Er is enerzijds een continuïteit met het verleden, met name het gegeven dat ook voor de oorlog religie belangrijk was in Antwerpen. Anderzijds, en deze factor weegt toch zwaarder door, vormt de Tweede Wereldoorlog een breekpunt in de geschiedenis van de joodse aanwezigheid in Antwerpen. Na de menselijke verliezen en de afbraak van het verenigingsleven, het

trauma van de jodenvervolging en judeocide, affirmeerde zich een steeds sterker joods bewustzijn. In Antwerpen, meer dan in welke andere stad in België, uitte dat joods-zijn zich in de religie.

* VEERLE VANDEN DAELEN (°1978) is licentiaat Nieuwste Geschiedenis (Universiteit Gent). Haar licentiaatsverhandeling behandelt de oorlogsdocumentaires van Maurice De Wilde. Zij werkte als onderzoekster voor de Studiecommissie joodse goederen en als wetenschappelijk medewerkster aan het historiografisch project van de provincie Oost-Vlaanderen. Sinds 2002 is zij verbonden aan het Instituut voor Joodse Studies (UA), waar ze een proefschrift voorbereidt over de heropbouw van de Antwerpse joodse gemeenschap na de Tweede Wereldoorlog.